

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Институт за изследване на обществата и знанието

Светла Йовчева Колева

**Социологията в Централна и Източна Европа
1945-1989 г.**

Към рефлексивна история на дисциплината

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на научната степен
„доктор на науките“

по научна специалност 05.11.01. Социология
от професионално направление
3.1. Социология, антропология и науки за културата

София
ноември 2016 година

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на разширен семинар на секция „Общество на знанието: наука, образование и иновации“ в Института за изследване на обществата и знанието (ИИОЗ) при БАН. Семинарът е проведен на 2 ноември 2016 г. въз основа на Заповед No РД 09-678/13.10.2016 г. на Директора на ИИОЗ.

Дисертацията се състои от увод, три части, заключение, две приложения и библиография в обем от 340 страници.

Автор: Светла Йовчева Колева

Заглавие: Социологията в Централна и Източна Европа, 1945-1989 г. Към рефлексивна история на дисциплината

Съдържание на дисертационния труд

Увод	7
Част първа. Сравнително изследване на социологията в Централна и Източна Европа, 1945-1989 година	15
1. Най-обща изследователска рамка	16
1.1. Постановка на проблема	16
1.2. Изследователска цел и хипотези	20
1.3. Изследователски терен, единици на наблюдение, източници на информация	24
1.4. Изследователска стратегия, методи, техники	26
1.5. Рискове, ограничения, самоограничения	31
2. Аналитичен модел: теоретични и методологични уточнения	35
2.1. По следите на миналото: методологичните клопки на времето	35
2.2. Предметът на социологията <i>срещу</i> социологията като изследователски предмет: теоретичните клопки на концепцията за тоталитаризма	45
2.3. Социологията в схватка със самата себе си: концептуалните клопки на едновариантната дисциплинарна самореференциалност	57
3. Концептуална рамка на анализа: обобщение	67
Част втора. Институционални цикли в развитието на социологията в Централна и Източна Европа, 1945-1989 година	84
1. От историческата хронология до институционалната цикличност	85
2. Институционална реанимация на социологията: 1944 – 1948/49 г.	94
3. Първа институционална мимикрия: 1948/49 – 1956 г.	104
4. Първа институционална експанзия: 1956 – 1968 г.	123
4.1. Социология и политика: граници на (не)съвместимостта	123
4.2. Към институционална експанзия: общо и специфично	133
4.3. Парадокси в институционалната експанзия	140

4.3.1. Професионални асоциации без социолози	140
4.3.2. Изследователски структури без образователни структури	144
4.3.3. Социологически изследвания без изследователи професионалисти	151
4.3.4. Самоконструираща се социологическа публика: в и извън официалното пространство	156
4.4. Междинна равностметка	158
5. Втора институционална мимикрия: 1968 – 1980 г.	160
5.1. В началото бе чехословашката социология...	162
5.2. Последвана бе от националните социологии в Полша и СССР	169
5.3. Атипични случаи: българската и унгарската социологии	177
5.4. Междинна равностметка	184
6. Втора институционална експанзия: 1980 – 1989 г.	186
6.1. В началото бе полската социология	189
6.2. “Огнища на опит” в другите национални социологии	193
6.3. Официалните институционални структури, стари и нови, и техните стратегии	197
6.4. Междинна равностметка	205
7. Институционални цикли: обобщение	207

**Част трета. Дисциплинарно конструиране на социологията: процеси и
модалности**

1. Нов контекст, нов изследователски предмет: каква социология?	212
2. От нов деонтологичен към нов епистемологичен модел на социалнонаучно познание	218
3. Множествена социология: модалности на производството на социологическо знание	232
3.1. Социологическа практика между теоретичен дефицит и методологичен ригоризъм	236
3.1.1. От марксистка към постмарксистка социология или за постепенната познавателна диверсификация и	

професионализация на социологическата практика	238
3.1.2. “Емпиричната” социология: от методологичен ригоризъм към теоретичен еkleктизъм	256
3.1.3. От теоретични бягства към концептуални иновации; от методологични заемки към методологично творчество	272
3.1.3.1. Теоретични бягства <i>от</i> , теоретични бягства <i>към</i>	272
3.1.3.2. Към концептуални иновации	276
3.1.3.3. От методологични заемки към методологично творчество	283
3.1.4. Междинна равностметка: (Пре)Откриване на колелото и/или задвижването му?	292
3.2. Социологическата практика в континуитета на ангажирания – дистанцирания	294
3.2.1. От политическия проект на социализма като обществена цел и идеал към емпиричната реалност на социализма	296
3.2.2. От емпиричната реалност на социализма към поставяне под въпрос на Системата на социализма	302
4. Производство на научно знание за „социалистическото” общество – преодоляване на парадокси: обобщение	305
Заключение: „Наследство без завещание”	310
Приложения	315
Приложение 1: Въпросник за анализ на публикации	316
Приложение 2: Въпросник за полустандартизирано интервю със социолози за социологията в Централна и Източна Европа, 1945-1989 г.	317
Библиография	321

Обща характеристика на дисертационния труд

Дисертационният труд е сравнително изследване на развитието на социологията в обществата от Централна и Източна Европа, които след Втората световна война изграждат социеталния проект на комунизма, завършил 45 години по-късно с неговия крах. Тематизирането на практикуваната по време на комунистическите режими в Централна и Източна Европа социология има за източник няколко добре известни, но непроблематизирани парадокса в развитието на съвременната социологическа наука.

Първо, идеята за появата на социологията в семейството на науките през втората половина на XIX в. като отговор на новите социални проблеми, които утвърждаващото се буржоазно общество поставя, и развитието ѝ под формата на плуралистична изследователска програма в политически демократични и икономически свободни структури изключва възможността науката за обществото да съществува в несвободно общество (Adorno 1959; Geiger 1959; Kelle 1994; Lipset 1959; Merton 1973)¹, каквото се оказва обществото, доминирано от комунистическата партия-държава. От друга страна, до краха на комунистическите режими във всички страни от тогавашния социалистически лагер съществуват разгърнати в различна степен университетски и изследователски структури в областта на социологията със собствен интелектуален потенциал, канали за разпространяване на социологическа литература и система за професионална реализация на социолозите. Постепенно практиката на емпиричните социологически изследвания обхваща почти всички сфери на обществения живот, осъществяват се и международни проучвания в рамките на социалистическия лагер, а в отделни случаи и в сътрудничество със западни колеги. Това разминаване между теоретичен постулат и емпирична реалност се нуждае от обяснение въвн от формалнологическото заключение, че произвежданото в недемократичните общества на Централна и Източна Европа знание е всичко друго, но не и

¹ Библиографските референции на цитираните в *Автореферата* публикации се намират в библиографията на дисертационния труд.

социология, или в най-добрия случай, че представяната за социология научна и изследователска практика в тези страни е от някакъв особен (да се разбира незападен) тип.

Второ, в еуфорията на историческата промяна след 1989 г. социалните изследователи се втурнаха да изучават уникалния преход от социализъм към капитализъм, по-късно насочиха вниманието си към дисекция на отминалия социализъм, а през последното десетилетие се заеха с проблемите на глобализацията и световната криза. Те рядко обаче се връщаха към познавателните продукти на миналото и към себе си като автори на тези продукти. Сякаш с историческата присъда над миналото (независимо от неговото определение) си бе отишъл и придобитият тогава опит, и произведените знания, и формираните традиции, а икономическата и политическата трансформация на бившите социалистически общества превръщаше всички в качествено нови субекти на действие и познание.

Трето, в първото посткомунистическо десетилетие се наблюдаваше несъответствие между натрупания изследователски опит от източноевропейските социолози, от една страна, и неговото използване и оценка от международната общност в лицето на представители на водещи национални традиции в Западна Европа и Северна Америка, от друга страна. Двуполусният модел на мислене бе по-устойчив от геополитическото отваряне на границите и продължаваше да възпроизвежда собствените си стереотипи. Чрез институционалните механизми на подбор, финансиране и управление на съвместни изследователски проекти, чрез по-фините механизми на разделение на интелектуалния труд програмите за сътрудничество на международни фондове и на отделни национални правителства (Великобритания, Германия, САЩ, Франция) утвърждаваха Централна и Източна Европа като синоним на определен профил на изследователска практика. Обременена от своето минало, тя трябваше да бъде подпомагана както в теоретико-методологичен, така и в социотехнически и организационен план. От своя страна, социолозите от бившите социалистически страни, белязани от неславното минало, дълго чакали свободния диалог, приемаха доброволно отредената им подчинена

роля в международното разделение на труда. И в единия, и в другия случай, залогът на случващото се бе наследството – теоретично, емпирично, институционално, кадрово, с което социолозите влизаха и взаимодействаха помежду си в света без граници. Отхвърлено, премълчано, изтласкано, стигматизирано, то бе така или иначе общо наследство и се нуждаеше от обяснение в името на социологията като професионален избор и призвание.

Четвърто, още от средата на 90-те години на XX в., започнаха опити на социолози от Запад и Изток за съвместна саморефлексия на дотогавашното развитие на дисциплината в различни национални контексти с цел репозиционирането ѝ в условията на нарастваща интернационализация и интердисциплинарност на научните знания. Тези колективни усилия намериха израз в две различни изследователски стратегии спрямо социалистическото, комунистическото или тоталитарното минало на социологията (предикатите се променяха в зависимост от теоретичната парадигма, в която изследователите анализираха разглеждания период). От една страна, то бе интегрирано в изгражданите панорами на съвременната социология през призмата на националните ѝ варианти (Genov 1989; Genov, Becker 2001; Kaase, Sparschuh, Wenninger 2002; Keen, Mucha 1994, 2003; Kolaja, Das 1990; Nedelmann, Sztompka 1993; Patel 2010). Мислена през пределно общи опозиции като континуитет – дисконтинуитет, традиция – промяна, външни – вътрешни фактори за развитие, Изток – Запад, марксизъм – немарксистки парадигми, социологическата практика при комунизма се представяше като негативен опит, развил се като девиация или опозиция на световното наследство и развитие на дисциплината, западни по произход, източници на вдъхновение и сили на обновление. Така комунистическото минало на социологията в Централна и Източна Европа бе включено като задължителен момент в периодично предприеманата историческа равностметка на дисциплината. Националните особености внасяха локален колорит в общата картина, но оставаха неразличими и незначими при анализа на най-важната мисия на социологията – производството на аргументирано и обективно валидно знание за изучаваните общества. От друга страна, постепенно се

очерта самостоятелна изследователска област – историческата социология на социализма, в която една от тематичните ориентации бе изучаването на социологическата практика по време на комунизма в съвкупността от нейните теоретични, методологични, институционални, деонтологични аспекти. Стърсенето на обяснение на случилото се със и в социологията в условията на доминираното от комунистическата партия-държава общество в Централна и Източна Европа се ангажираха различни представители на дисциплината – и участвалите в нейното развитие през този период в отделните страни, и техните възпитаници, формирани преди или непосредствено след 1989 г., и западни социолози, непритежаващи прекия житейски опит на битие и работа при комунизма на източноевропейските им колеги. В зависимост от традициите и специфичните условия на реструктуриране на изследователското пространство в отделните страни анализът на неотдавнашното минало на социологическата практика имаше различен темп и акцент, дълбочина и интензивност. Във фокуса на критичната саморефлексия обаче неизменно бе отделна национална социологическа практика от комунистическото минало на Централна и Източна Европа, най-често взета сама за себе си и рядко съпоставена с друга от същия регион и същия период².

И при двете изследователски стратегии националните социологии в бившите комунистически страни от Централна и Източна Европа не влизаха в диалог помежду си, не се разглеждаха като части на общ познавателен процес, които чрез специфичния си когнитивен и социален опит, едновременно сходен и различен, могат „да отправят“ въпроси към самия процес на познавателно и социално конструиране на дисциплината. Именно поставянето в *обща рамка* и

² Едно от редките изключения е проектът „Социологията в Източна и Централна Европа“, иницииран от Катедрата по социология в Университета в Торун, който представлява сравнително изследване на полската, чешката и словашката социология. В рамките на проекта за проведени две конференции: „В служба на общността или на властта? Полската социология през 1944-1989 г.“, Торун, ноември 1995 г. и „За континуитета и модерността: предпоставки, възможности и реалност на развитието на социологията в Словакия“, Братислава, ноември 1996 г. (Turčan, Laiferova, 1997). Вж. също Voříšek (2008). Дори книгата на Зинаида Голенкова и Николай Нарбут (2010), посветена на историята на социологическата мисъл в Централна и Източна Европа, разглежда етапите и тенденциите в теоретичното развитие на всяка национална социология поотделно.

сравнителна перспектива на съществуващите при комунизма национални социологии в Централна и Източна Европа е изследователското намерение на дисертационния труд.

Основният изследователски въпрос, който организира структурно и съдържателно дисертационния труд, е свързан с причините за съществуване и условията за възможност на *социологията* в едномерното социалнополитическо, идеологическо и епистемично пространство на комунистическата партия-държава. *Как, какво и с каква стойност (познавателна и социална) знание се произвежда в и за за обществото, което, изградено като “социалистическо”, бива демистифицирано като такова в хода на своето развитие? Тръгвайки от предпоставката, че социологията е едновременно производство на научно знание за социалното, валидизирано посредством действащите в дисциплината модели на рационална критика (Berthelot 2001), и „структуризация на общия опит” (Gardani 2013), изследваме формите и модалностите на развитие на социологията в бившите социалистически страни с цел да бъдат разкрити и разбрани изпитанията, на които е подложена дисциплинарната идентичност на социологията при нейното познавателно и социално конструиране при появата на нови характеристики на предмета и контекста на научноизследователска практика – т.е. на новото социалистическо общество, демистифицирано като несвободно, недемократично, тоталитарно в хода на собственото си развитие.*

За постигане на поставената цел на проверка са подложени **две основни хипотези**. Ако можем да говорим за социология в следвоенната история на страните от Централна и Източна Европа, то е защото представителите на дисциплината в тези страни успяват да изградят *зони на относителна автономия* а) *в институционален* и б) *в познавателен план*. При непрекъснатото рекомпозиране на отношенията с монополния властови субект – комунистическата партия-държава – институционалната структура на социологията във всяка от изследваните страни се оказва един от най-важните лостове за познавателна и социална легитимация на социологията. Чрез сравнителен анализ на институционалните траектории на пет, днес шест, национални социологии се разкрива как социологията, превръщайки се в *институция* в и *от структурата*

на тоталитарната държава, защитава или не, развива или блокира своя дисциплинарен проект. Чрез проследяване на кривата на отношенията социология – политическа власт се идентифицират т. нар. *институционални цикли*, т.е. повтарящи се конфигурации от отношения, които водят до относително идентично присъствие на социологията в научното и извъннаучното пространство на изследваните страни през различни периоди от нейното развитие (част втора).

Що се отнася до *познавателната автономия*, нейните проявления са разкрити в начина, по който източноевропейските социолози практикуват дисциплината по време на комунистическите режими като една от формите на рационализация на социалния свят наред с политическия проект на социализма и неговата идеологическа аргументация чрез етатизирания марксизъм-ленинизъм. В рамките на обособените институционални цикли е проследена диалектиката на взаимодействие между трите типа рационализация на тогавашното общество и е показано, че всеки един от типовете рационализация *търпи влиянието на и оказва въздействие върху останалите*. Подобна аналитична перспектива насочва изследователското търсене към преходите, интерференциите, вътрешните метаморфози. Именно те разкриват изгражданото при комунизма общество като емпирична реалност, различна от тази, представяна във формите на политическа и идеологическа рационализация на социализма, а изучавалата го социология като множествена дисциплинарна практика, чиито модалности на производство на социологическо знание се разполагат на различни равнища и на различни отстоявания от политически санкционирания модел на научно знание и от ортодоксалната версия на доминиращата марксистко-ленинска парадигма. Открити и анализирани са различни *модалности на конструиране на социологията*, в които отделните компоненти и етапи на познавателния процес проявяват различен потенциал за предпазване на социологическото познание от господстващите политико-идеологически схеми на възприемане и обяснение на света (част трета). Допуска се и се доказва, че от всички елементи на дисциплинарния проект на социологията най-чувствителен и уязвим е

моделът ѝ на научност. В същото време той е и най-сериозният генератор на промени, доколкото в нормите за производство на научно знание са заложени основанията за развитие на останалите компоненти на дисциплинарния проект.

Производни от тезата за съществуване на различни варианти на производство и легитимация на научното знание за социалното в условията на едномерен социалнополитически, идеологически и интелектуален модел на развитие на обществото са следните частни хипотези а) за наличието на интериоризирани от социологията социални забрани и принуди, които дискредитират собствения ѝ научен проект; б) за спрегнатото действие на имплицитни деонтологични принципи и на зависимости от инстанциите на властта; в) за нормативните аспекти на социологическото познание и за необходимостта от експлициране на техните политически ферменти и проекции; г) за епистемологичните възможности на самия социологически подход да управлява самостоятелно двойната игра на социално и познавателно в изследването на своя предмет. Тези хипотези са подложени на проверка в част трета на дисертационния труд.

Предметът на анализ – начинът, по който социологията се изгражда, развива и практикува в специфичните условия на тоталитарно структурирано общество от комунистически тип, определя **терена на изследване**. Исторически и геополитически, той е ограничен до социологическата практика в пет бивши комунистически страни – България, Полша, Съветския съюз, Унгария и Чехословакия, разгледани като емпирични корелати на реализацията на новия социетален проект при тоталитарни структури и форми на управление, самите те променящи се във времето. Основанията за този избор произтичат от общия структурен, както научен, така и извъннаучен контекст, който споделят посочените страни. Тези и само тези страни остават интегрирани и в трите типа структури на сътрудничество – икономически (СИВ), военнополитически (Варшавския договор), научни (Международната

Варненска социологическа школа³, Проблемните комисии за многостранно сътрудничество между Академиите на науките на социалистическите страни⁴) през целия период до тяхното разпадане в началото на 90-те години на XX век. Макар ГДР да е част от тези структури, особеностите на историческото ѝ раждане през 1949 г. и на посткомунистическото ѝ развитие след 1990 г. я превръщат в специфичен изследователски казус. Колкото и различна да е следвоенната еволюция на Румъния, Югославия и Албания, тези три източноевропейски комунистически страни също не са включени в анализа поради една обща особеност. В различни моменти преди и след смъртта на Сталин те се дистанцират от съветския модел на социализъм и до краха на комунистическите режими следват собствен път на развитие.

Дисертационният труд е изграден върху **корпус** от 1) социологическата продукция на всяка изучавана страна до 1989 г. (публикации с теоретична ориентация и представителни емпирични изследвания); 2) посткомунистически публикации върху всяка национална социология по време на комунистическите режими (статии в националните социологически списания, кръгли маси, публикувани в Интернет, сборници с интервюта на социолози, участвали в следвоенното изграждане и развитие на дисциплината в отделните страни); 3) 71 интервюта с емблематични фигури от различни поколения на следвоенното развитие на всяка национална социология; 4) архивни документи на отделни социологически институции и на държавните и партийните органи в отделните страни по проблеми на изграждането и функционирането на социологическите институции; 5) публикации на социолози извън Централна и Източна Европа върху социологията в страните с

³ Създадена с решение на зам. председателите на Академиите на науките на социалистическите страни през май 1980 г., школата е „научна инициатива на социологическите институти и социологическите асоциации на социалистическите страни“ (МВСШ, Статут, чл. 1) и работата ѝ се осъществява от Научен съвет, директор и научен секретар, чиито функции и мандат са определени в гл. 4 на Статута. Сред страните-учредителки са България, Виетнам (СРВ), ГДР, Монголия, Полша, СССР, Унгария, Чехословакия. Нейната първа сесия е проведена от 1 до 7 юни 1981 г. във Варна (България), откъдето идва и наименованието на школата. Сесиите се организират всеки две годни и домакинството се осъществява от отделните страни на ротационен принцип. Последната (пета) сесия е проведена от 4 до 8 септември 1989 г. в Сеч (тогавашна Чехословакия).

⁴ Създадени в началото на 70-те години на XX в., тези комисии прекратяват съществуването си с разпада на социалистическата система.

комунистически режими на управление, излезли от печат преди и след 1989 г.; б) международни социологически изследвания, проведени до 1989 г. с участието на социолози от тогавашните комунистически и некомунистически страни.

Обобщено, става въпрос за два типа източници на информация: а) различни видове текстове (научни, административни, политически и пр.), в които е обективизирано развитието на социологията във всяка от изследваните страни, и б) интервюта с реални участници в това развитие като свидетелства на индивидуалната и колективната памет за дисциплинарното развитие през разглеждания период. Подборът на социологическата литература за анализ (теоретични текстове, емпирични изследвания, критични коментари, рецензии на книги, обзори, съобщения за научни форуми и т.н.) е осъществен спрямо следните критерии: тематична релевантност, репрезентативност за отделната национална социология, степен на познаване на дадена (национална) публикация (рецепция и рефериране) от социологическата общност в другите страни. За постигане на интерпретативна съизмеримост на съдържанието на публикациите анализът им е проведен с помощта на въпросник (вж. Приложение 1). Полустандаризираното интервю (вж. Приложение 2) е използвано като основен инструмент за събиране на информация, позволяваща анализ на саморефлексията на социолозите. При подбора на респонденти са прилагани следните критерии: ключова институционална роля и професионално признат принос в развитието на дадена национална социология, относително равностойно присъствие на представители на различните поколения социолози във всяка страна, институционална и географска представителност на различни центрове на социологическа наука и практика в отделните страни. Особеностите и ограниченията на събраната емпирична информация са представени в част първа, глава първа/4. Изследователска стратегия, методи, техники.

Избраният изследователски подход е този на *рефлексивната история*, при която миналото се превръща в предмет на рефлексия от собствените му протагонисти в усилието им да го разберат. В този смисъл дисертационният

труд не представлява подредена и изчерпателна история на източноевропейската социология между края на Втората световна война и края на Студената война, а анализ на дисциплинарното ѝ конструиране чрез саморефлексия върху собствената ѝ история, т.е. посредством отношението на националните социологии и техните представители към собствения им опит в специфичен, отминал социално-исторически контекст. Основанието за този подход произтича от убеждението, емпирично потвърдено и методологично аргументирано в съвременните социални науки, че професионалният опит е неотделим от преживения, осмисления и присвоения от неговите носители опит в различни моменти от неговото разгръщане като създаване, повторение или отхвърляне. Иначе казано, всяка дисциплина се осъществява в двойното движение на упражняване/практикуване на научния разум и на саморефлексия на тази практика. Тя е едновременно това, което се прави, произвежда, предава (транслира), и това, което се мисли, казва, открива, потвърждава или отхвърля по отношение на станалото, легитимирайки по този начин условията на собствената си практика, т.е. на своята дълготрайност.

В дисертационния труд се защитава и аргументира **тезата** за *институционални цикли в социално-организационното конструиране на социологията в едномерното, монополизирано и контролирано институционално пространство на комунистическата държава-партия и за модалности на познавателното ѝ конструиране в контекста на монопол и синкретизъм на епистемологическата, политическата и идеологическата нормативност на институционализирания марксизъм-ленинизъм.*

Рисковете, ограниченията и самоограниченията на изследователския подход са в няколко отношения.

Първо, *епистемологичният риск* произтича от факта, че става въпрос за силно ценностно натоварен период от развитието на дисциплината, който е част от индивидуалната и колективната биография на мнозинството от активните днес социолози. Опасността за изграждане на „дискурс, който легитимира науката или определена позиция в научното поле“, или пък е „фалшиво неутрализирана форма на доминиращия дискурс на науката за

самата нея” (Bourdieu 2001: 19), е реална. Възможен изход от клопките на самолегитимиращата се рефлексия е т. нар. от Бурдийо *реалистична епистемология*. “Разбрана като работа, чрез която социалната наука, вземайки самата себе си за предмет, си служи със собствените ресурси, за да се разбере и контролира, тя [реалистичната епистемология – д. м.] е особено ефикасно средство за увеличаване на шансовете за достигане до истината, [...] което позволява да се контролират по-внимателно факторите, които могат да изкривят изследването. Не става въпрос да се преследва нова форма на абсолютно знание, а да се прилага специфична форма на епистемологична бдителност, такава, каквато трябва да бъде бдителността на терен, където епистемологичните препятствия са преди всичко социални” (Bourdieu 2001: 173-174).

Второ, задачата за изучаване на минала дисциплинарна практика чрез създадената от нея научна продукция и чрез саморефлексията на участниците в тази практика поражда *понятийно-категориален риск*. Изследователската привилегия, която дистанцията на времето дава, се сблъсква с различните начини, чрез които социологията определя тогавашното общество и се самоопределя на различните етапи от неговото и своето развитие. Терминологичният разнобой е реален, осъзнат и съзнателно запазен в дисертационния труд. Този избор съответства на основната изследователска нагласа, определяща подхода и съдържанието на анализа. Както обществото, изграждано в страните от Централна и Източна Европа през периода 1945-1989 г., разкрива и проявява структурната си същност постепенно *през и чрез* социологическите анализи, така и социологията развива своите концептуални и теоретични сетива *в процеса на неговото изучаване*. Всяко предварително дефиниране на обществото го поставя вън от собствената му история, немислима без процеса на познание. В същото време респектирането на начините на назоваване, дефиниране, идентифициране на дадено общество е не просто деонтологичен избор, а възможност за достъп до логиката на „разомагьосване” на изучаваното общество и до динамиката на социално-историческите условия на познание.

Трето, сравнителният анализ на почти половинвековното развитие на пет, днес шест, национални социологии поставя на изпитание *стратегията на аргументация* на дисертационните тези. В целия дисертационен труд при интерпретацията и обяснението на характеристики, аспекти, тенденции в институционалното и познавателното развитие на източноевропейската социология акцентът е поставян върху една или друга национална социология. Тази аргументативната стратегия произтича от основните постулати на изследването: а) със специфични и уникални траектории националните социологии в Централна и Източна Европа имат обща история; б) тази история протича в относително идентични условия на социалнополитическото, идеологическото и научното пространство на комунистическата партия-държава, но не води до униформен модел на развитие. Общите тенденции се проявяват посредством специфични модалности; в) в един или друг момент от развитието на дадена национална социология има „събития“, които фокусират и показват отделни модалности, които биха могли да останат невидими в други национални конфигурации от обстоятелства.

Четвърто, дисертационният труд не се изплъзва на фрустрацията, съпътстваща всеки анализ на изследователските резултати, а именно *невъзможността да се представи огромното количество първична и обработена емпирична информация*. В дисертационния труд присъстват само откъси и цитати от проучените източници на информация, които в концентриран вид подкрепят, оспорват, илюстрират дадена теза. В своята съвкупност обаче благодарение на целия използван емпиричен материал са разкрити различни, конкурентни писти на (само)рефлексия на източноевропейската социология по време на комунистическите режими и нейното изграждане и развитие е аргументирано като колективни каузи и съпротиви, като пресичащи се или разминаващи се биографични траектории, като исторически шансове и институционални дилеми.

Част първа

От най-общата изследователска рамка към аналитичния модел на дисертационния труд

Представената в част първа, глава първа най-обща рамка на изследването е прецизирана и обобщена в аналитичния модел на дисертационния труд (част първа, глава втора и трета). В него са изявени и проблематизирани три типа клопки, в които може да попадне анализът при избраната изследователска стратегия за изучаване на дисциплинарното конструиране на социологията чрез саморефлексия върху собствената ѝ история. Анализването на методологичните клопки на времето, на теоретичните клопки на концепцията за тоталитаризма и на концептуалните клопки на едновариантната дисциплинарна самореференциалност позволява не само да се открият принципите на анализа, но и да се контролира приложението им в хода на аргументацията.

Методологичните клопки на времето

Как (да) изучаваме миналото на социологията в Централна и Източна Европа по време на комунистическите режими, бидейки едновременно част от него и знаейки края на историята? Как, бидейки в настоящето, изследваме **миналото спрямо собствената му мяра, т.е. като „така-а-не-иначе-станало“ (развитие)**. Този въпрос съсредоточава най-важния залог на изследването – постигане на валидно знание за социологията в специфичните условия на обществото, минало вече в историята, с помощта на тези, които са я практикували.

В дисертационния труд са аргументирани два методологични принципа за изследване на дисциплинарното минало: 1) *“принципът на несводимост”*, формулиран от Изабел Стенгерс в изследването ѝ за раждането на модерните науки (Stengers 1993). Той се изразява в „отказа за редуциране на дадена ситуация до това, което дистанцията на времето ни дава основание да кажем днес за нея“ (пак там: 52). Това означава, че “преди да изучаваме продуктите на

дадена ситуация, трябва най-напред да идентифицираме референциите, които тази ситуация е извикала на живот” (пак там: 56); и 2) принципът на *хронотопа*, т.е. на специфичната позиция в пространството-време, чиято роля се отчита както по отношение както на източниците на информация (научни статии, документи, интервюта със социолози), така и на проведения в дисертацията анализ.

Прилагайки двата принципа към изследователския предмет на дисертационния труд, това означава производството на социологическо знание по време на комунистическите режими в Централна и Източна Европа да се изучава не от позицията на това, което днес знаем за ситуацията, исторически породила това знание, а от гледна точка на генезиса на условията, които тази ситуация е създала за неговата поява или отмиране. С други думи, целта е да се разбере как социологията се развива в променящите се условия на новия тип общество, което върви от полагане основите на социализма през изграждане на цялостната социалистическа система до разпадането ѝ, минавайки през различни кризи; какви са ефектите на социеталните процеси върху особеностите на социологията като форма на научна рационализация на съответната социална реалност; какви са условията за поява/отмиране, формиране/неформиране на определени социологически практики при смяната на политическата, икономическата и социалната рамка на научната дейност.

Изследването на социологическата практика по време на комунистическите режими посредством анализи, самоописания и саморефлексии на носителите на този исторически опит е всъщност работа с и *върху* дисциплинарната памет на социологията. В нея могат да бъдат разграничени съдържания, свързани с цялата съвкупност от дейности и процеси по изграждане и развитие на дисциплината, и съдържания от чисто когнитивен характер, било то теоретичен, методологичен или епистемологичен. В дисертацията тези две форми на памет са назовани „събитийна” и „когнитивна”. В първия случай става въпрос за ретроспективната интерпретация на миналото на дисциплината от самите

участници в него. Тази интерпретация може да се отнася до целия спектър от дейности, действия, решения, теоретични и институционални конфликти, събития и прояви, които изграждат националната практика на дисциплината и легитимират и поддържат мястото ѝ в научното и социалното пространство. Носена от индивидуалните и колективните участници в събитията, в случая в процесите на познавателно и институционално изграждане и развитие на националните социологии в изследваните източноевропейски страни през периода 1945-1989 г., „събитийната“ памет възстановява моменти от тези процеси на границата на обективното и субективното, индивидуалното и колективното, социалното и психичното. Така личните и колективните истории сами стават част от предмета на рационалната история (като историческо изследване), която чрез средствата на научната рефлексия изучава миналото и му придава смисъл. Що се отнася до дисциплинарната памет в нейното чисто когнитивно измерение, тя включва темпоралното отношение на социологията към собствения ѝ корпус от знания, методи, подходи, техники и пр. Функцията ѝ, по подобие на историческата памет в останалите сфери на социална дейност, е да легитимира, а не да анализира научното минало. Тя се явява част от това минало, но не и от неговото критично-аналитично усвояване, което осигурява историята на дисциплината.

Теоретичните клопки на концепцията за тоталитаризма

Как да изучаваме социологията, чийто предмет вече го няма? Как да изследваме социологическата рефлексия на общество, което едва след неговия крах все по-често се разглежда като тоталитарно? Какво всъщност общество е изучавала тогавашната социология? Социалистическо (разглеждано най-често като „административен“, „държавен“, „развит“ социализъм), комунистическо, авторитарно, тоталитарно, лявототалитарно.... Какъв да бъде подходът към научния опит на социолозите, формирани и практикували дисциплината в не просто отминало, а в детронирано от Историята общество? С други думи, как да конституираме социологията като предмет на изследване, след като собственият ѝ предмет ни се използва и търпи различни интерпретации?

При оправна точка добре известния постулат за социологията като част от собствения ѝ предмет, като „продукт и съавтор на определен обществен ред“ (Гиза-Полещук 1989: 74) и Хегеловата теза, че предметът е неотделим от своята история, теоретичното решение на тези въпроси се постига чрез изясняване на *динамичната релация*, свързващата социологията с обществото като предмет и контекст на собствената ѝ дейност, а не чрез предварителното дефиниране на нейния предмет и контекст. Защищаваната позиция е, че никакво предварителното дефиниране на контекста и на предмета на социологията, практикувана в Централна и Източна Европа през периода 1945-1989 г. (като тоталитарни, авторитарни, комунистически, социалистически и пр.) не осигурява адекватна теоретична основа за изучаването на тази социология. Причината е емпирична, последиците са теоретични. След Втората световна война на първо място се променя социалнополитическият контекст на правене и практикуване на социологията в страните с комунистически режим на управление. Контекстът започва коренно да се отличава не само от условията на раждане на дисциплината през втората половина на XIX в., но и от тези на западните демократични общества в следвоенна Европа и Америка. Има и още нещо обаче, на практика *започва* да се изгражда качествено ново, несъществуващо в дотогавашната история на човечеството общество, с което *започва* трансформацията на самия предмет на социологията, този, генерирал, движил и определял дисциплинарната ѝ идентичност в продължение на век. В този смисъл “новото” общество е повече от пространствено-времева рамка на изграждане и развитие на дисциплината в страните от бившия социалистически лагер. То поставя на изпитание целия корпус на социологията – от теоретико-методологичния ѝ инструментариум до деонтологичния код на нейните представители, минавайки през модела за научност на произведените знания. Следователно за да бъдат разбрани и обяснени настъпилите промени в производството на социологическо знание, епистемологичната релация контекст – предмет – социология трябва да бъде преосмислена.

Принципът, според който контекстът е иманентен и на социалната практика – предмет на социологията, и на социологическата практика, е водещ методологичен принцип в дисертационния труд. При конкретното изследване на социологията в бившите социалистически страни това означава разглеждането ѝ като процес на постепенно (в смисъл на постъпателно) емпирично изучаване и теоретично идентифициране на тогавашното общество като отдалечаващо се от собствения му идеен проект, а не като практика, чиито предмет и контекст са предварително дефинирани чрез набор от характеристики. В този смисъл понятието „тоталитаризъм“, използвано тук за означаване на социалната форма на „тотална доминация“, не предзадава характеристиките нито на контекста, нито на предмета на социологията по време на комунистическите режими в Централна и Източна Европа. Тоталитарните измерения и тенденции на тогавашната социална реалност се разкриват при изследване на конкретното историческо взаимодействие между социолозите и обществото, което изучават, бидейки част от него. С други думи, тук „тоталитаризмът“ е не аналитичен инструмент, а част от изследователския предмет.

Концептуалните клопки на едновариантната дисциплинарна самореференциалност

Как да разглеждаме социологията, която в историческото време и геополитическото пространство на Студената война се е развивала зад „Стената“, гледано от европейския и североамериканския Запад, и в „подоброто“ общество, гледано на Изток от комунистическия център в Москва? Какво обозначава геополитическото позициониране на тази социология – нейния контекст, нейния предмет, типа социологическа практика, произвежданото от нея знание? Какво ни дава право да разглеждаме националните социологии в Централна и Източна Европа през периода 1945-1989 г. заедно?

Най-общо, социологическата литература предлага няколко отговора, чиито съдържателни нюанси не променят същността на наложилото се мнение

за социологията в условията на комунистическите режими. Когато нейното съществуване е признато, тя се разглежда или като прекъсване на социологическата традиция, или като отклонение от нея, или като „грешка на историята“, или в най-добрия случай като нещо толкова специфично и своеобразно, че всяко съпоставяне изглежда несъстоятелно, за да не кажем безсмислено. Независимо от това „кой и откъде говори“, имплицитната предпоставка на подобни твърдения е социологическата традиция в първородния ѝ западен вариант. Не по-малко очевиден, но непроблематизиран остава фактът, че „западноевропейската“ мяра се прилага, без да се спазват собствените ѝ принципи.

Изходна точка на дисертационния анализ е възприемането на следвоенната източноевропейска социология като един от многото варианти на дисциплинарно развитие, който независимо от своята различна темпоралност образува с останалите свързаната история на социологията. Мислена като реализираща се в множество варианти, социологическата научна традиция се превръща в призмата, през която се изследва всеки неин вариант, а той на свой ред – в специфичен казус за обяснение на дисциплинарната практика и на нейното развитие. Именно като част от историята на дисциплината, социологията по време на комунистическите режими отправя въпроси към научната практика на социологията като цяло. Второ, мислена през универсалността на основополагащите принципи на дисциплината и тяхната реализация в множественост от социологически практики, историята на социологията се разгръща като научен анализ, отворен към възможни проявления, а не самоограничаващ се в територията на историческите корени и първоизточници. Предложеният тук анализ на източноевропейската социология по време на комунизма като една от модалностите на дисциплинарното развитие на социологията, т.е. като практика, която се е изграждала и/или не се е изграждала спрямо действащите в дисциплината стандарти, разкрива възможностите (реализирани, пропуснати, блокирани) за производство на социологическо знание, чиято научна стойност в по-голяма степен, отколкото в други общества и епохи е била залог на извъннаучни

фактори (политически, идеологически, икономически, геостратегически и пр.).
Иначе казано, ключов за изследването е следният въпрос: *какви условия за собственото си развитие социологията получава и извоюва в обществата, управлявани от комунистически партии-държави, как и какво знание произвежда в тези условия?*

Основанията за тази перспектива на анализа идват от самата емпирична реалност. Поставени по силата на обстоятелствата в „обща история“, източноевропейските страни в следвоенна Европа отстояват на историята, всяка по свой начин. Именно конвергенциите отвъд дивергенциите и дивергенциите въпреки конвергенциите в този общ исторически опит са изследвани чрез дисциплинарния опит на социологията, а националните особености на този опит ще направят по-релефни откритите тенденции. Изучаването на формите на социологически опит в общите и специфичните условия на комунистическите национални режими разкрива *епистемологичните предизвикателства, които историческата специфичност на контекста и предмета на социологията поставя пред дисциплинарното ѝ изграждане и развитие.*

Концептуална рамка на анализа: обобщение

Концептуалната рамка за изучаване на социологията в Централна и Източна Европа по време на комунистическите режими *прямо собствената ѝ мяра* има два понятийни стълба: „дисциплинарния проект на социологията“ и „проекта на новото общество или комунистическия проект за обществото“.

Понятието „дисциплинарен проект“ изразява динамичната взаимовръзка между двата фундаментални принципа на конструиране и функциониране на модерното научно познание – дисциплинарността като социално-исторически принцип на вътрешна диференциация на науките и проекта като универсална, исторически обособила се форма на реализация на научното познание едновременно в когнитивен, институционален и социален план. Разгледан като краен продукт, дисциплинарният проект съответства на автономно изследователско поле, обособено в съществуващата на определен

етап конфигурация на научните знания. Става въпрос за корпус от знания, който функционира като гарант на специфичния тип рационална връзка със света, отличаващ всяка дисциплина. Конституирането на самостоятелно епистемично поле е възможно обаче само при наличието на определени познавателни, теоретични, методологични, институционални условия. Те на свой ред са продукт на целенасочени действия, които се реализират по различен начин в зависимост от конкретния социо-исторически контекст. Така видян в перспективата на своето ставане, дисциплинарният проект отразява целеполагането и планирането на действия за обособяване на епистемично пространство, което става източник на императиви и изисквания за специфично теоретично постигане на действителността с цел практическото ѝ усвояване. В това си качество дисциплинарният проект функционира като онова ядро от познавателни намерения, съдържания и норми, което, трасирайки самостоятелния път на дадена наука, бива възможно само чрез непрекъснатото му актуализиране и развитие в многобройните актове на нейните представители.

Другият, равностоен по значимост (на дисциплинарния проект) компонент на концептуалния модел на изследването е политическият проект на социализма и неговата идеологическа легитимация чрез марксизма. Следвоенната история на Централна и Източна Европа може да бъде описана като процес на преформулиране, коригиране и заобикаляне на проекта на социализма с участието на различни социални актьори. Гледната точка за социализма като реализирация се *в* и *чрез* дейността на актьорите проект на новото общество почива върху възгледа за агентността/действеността (*agency*) на социалния актьор, разгръщаща се в определени структури, бидейки същевременно ограничавана от тях. От гл. т. на идеята за *agency* социалистическата практика в страните от Централна и Източна Европа се явява не следствие от самодействието на една-единствена монополна структура, която подчинява и направлява всички агенти, а продукт от действеността/агентността (*agency*) на всички социални актьори. В хода на тяхната „намеса (или въздържане от участие)“ социалните актьори

мобилизират специфичните особености на структурите и по този начин едновременно възпроизвеждат и трансформират тяхната същност (Giddens 1995: 195-215). С други думи, те “правят историята в независещи от тяхната воля условия” (Маркс), но тя не просто се случва, а се прави от действията и взаимодействията на безкрайно множество актьори.

В дисертационния труд „социализмът” е разгледан в процеса на формирането или разпадането му като емпирична и епистемична реалност в резултат на (без)действията на социални актьори както в сферата на политиката, икономиката, правото, образованието и т. н., така и на науката, и в частност на социологията.

В “проекта на комунизма” са отграничени няколко слоя: а) основно идейно ядро, формирано от тези на Маркс и Енгелс, формулирани в *Принципите на комунизма* (1847), *Манифест на Комунистическата партия* (1848) и *Критика на Готската програма* ([1875] 1891), които б) Ленин по-късно доразвива в отговор на непосредствените задачи на пролетарската революция в условията на империализма и на една отделно взета страна; в) съветският модел на социализма, който, осъществяван в продължение на 28 години до появата на останалите социалистически страни, преминава през различни етапи – “военен комунизъм” и НЕП при Ленин, форсирана индустриализация и колективизация при Сталин – и изгражда моноцентричната и всеобхватна структура на комунистическия партийно-държавен апарат, която ще бъде приложена в останалите източноевропейски страни след Втората световна война; и г) национални проекти на социализма. Обособеният първи пласт е всъщност твърдото ядро на комунистическия проект, формиращо идеологията и практиката на комунистическите партии по света, вкл. в източноевропейските страни. Лениновият компонент в него е колкото идеен, толкова и прагматичен в степента, в която всички текстове на Ленин около и след Октомврийската революция представляват варианти на решения на реални практически проблеми. Съветският модел на социализма е първата материализация на проекта на новото общество, който именно като такъв извършва и първия идеен пробив в идеологическата конструкция на

социализма. Той е едновременно реализация *на* и отклонение *от* проекта. Що се отнася до националните проекти на социализма, те включват и твърдото идеологическо ядро, и елементи от идеологията и практиката на съветския модел, преработени и адаптирани към специфичните условия на всяка страна.

Взети поотделно или заедно, пластовете в “проекта на новото общество” показват неразривна връзка с неговия идеен стожер – марксизма. Доколкото комунистическата идеология не може да бъде разбрана без теоретичната концепция, върху която израства, и без политическата доктрина, която обосновава, в дисертационния труд акцентът е поставен върху преходите, чрез които инициалното научно съдържание навлиза в динамичното социално пространство и участва в различни форми на политическа употреба. Именно те позволяват да се види процесът на институирането на марксизма-ленинизма като държавна идеология в изгражданото „социалистическо общество”.

Разглеждани като форми на рационализация на социалистическото общество в процеса на собственото им конструиране и развитие, *политическият проект на социализма, комунистическата идеология и социологията* в страните с комунистическите режими насочват вниманието към а) идентифициране на общото и специфичното (в тях) в търсене на мост между обяснение и действие, което се оказва едно от най-дълбоките основания за съществуването на всяка една от трите форми, и към б) отграничаване на равнищата, на които се извършват съдържателните и формалните интерференции и влияния между тях. Тази концептуална перспектива на анализа прецизира изследователската задача. Тя се изразява в разкриване на динамиката на взаимодействие между трите типа рационализация на тогавашното общество – политическа, идеологическа и социологическа. *Всяка една от формите на рационализация на обществото търпи влиянието на и оказва въздействие върху останалите*, така че се очертава **общество**, което въпреки прокламирания комунистически идеал продуцира тоталитарни по форма и структура практики, и с това отправя предизвикателства към целия дисциплинарен корпус на изучаващата го социология, и **социология**, която, разширявайки собствения си теоретичен, аксиологичен и епистемологичен

хоризонт, постепенно показва емпиричната реалност като различаваща се от упорито поддържания политически и идеологически образ на превъзходящото капитализма „по-добро“, „по-справедливо“, „по-равноправно“ общество.

Част втора

Институционални цикли в развитието на социологията в Централна и Източна Европа, 1945-1989 година

Институционалната история, на която социологията в бившите комунистически страни е продукт и носител, е изследвана от гледна точка на един-единствен въпрос – как социологията конструира познавателните и социалните шансове за собственото си развитие, превръщайки се в институционализирана дейност в среда, в която всички институции са социално принудени да следват прокламираните цели на комунистическата партия-държава и са контролирани от нейната пирамидална и пипалообразна структура? Иначе казано, как социологията, превръщайки се в институция *във* и *от* организираното политико-административно пространство на тогавашното общество, защитава и развива своя дисциплинарен проект?

Понятието „институционален цикъл“ е инструментът, който се използва за идентифициране и анализ на работата на източноевропейските изследователи по институционализирането на социологията като легитимен подход за научно изучаване на обществото в специфичните условия на комунистическата партия-държава. Чрез него се означават не периоди, а периодично повтарящи се конфигурации от социалнополитически, интелектуални, организационни и пр. отношения, които водят до относително идентичен статус на социологията в научното и социалното пространство на дадено общество в и през различни моменти от даден отрязък на дисциплинарната история. Конструирането на понятието е резултат от

проследяването на историческата хронология на трите сфери, обособени като компоненти на концептуалния модел на изследването – политика, идеология, социология. Основанието за подобен подход е хипотезата за взаимосвързаното им развитие, която чрез изучаването на институционалните цикли в развитието на следвоенната източноевропейска социология е подложена на проверка. През призмата на институционалните цикли се проверява и хипотезата за изграждане на зони на институционализирана професионална дейност, които регулират (в режими на позволение, защита, ограничение, затрудняване) отстояването и прилагането на принципите на дисциплинарния проект на социологията.

Чрез проследяване на динамиката на институционализацията на социологическа дейност в изследваните страни, самата тя неотделима от други динамики (политическа, идейна, междудисциплинна и пр.), са отграничени три, периодично повтарящи се цикъла на институционално развитие на източноевропейската социология във времето от 1945 до 1989 г.: *институционална реанимация, институционална мимикрия и институционална експанзия.*

Институционална реанимация на социологията: 1944-1948/49 г.

В социологическата историография вниманието, отделено на следвоенната втора половина на 40-те години на XX век, е незначително в сравнение с интереса към времето между двете световни войни или началото на 50-те години. Краткият период 1945-1949 г. в дисциплинарната история на социологията в следвоенна Централна и Източна Европа е определян по различен начин от самите социолози – „историческо интермецо“ (Иржи Музил), “мирно съществуване на социологията с комунизма” (Йежи Шацки), “надежди за развитие” (Нина Крашко), “ориентирана към обществото социология” (Ян Лутински).

Анализът в дисертацията показва, че при започналата политическа преориентация на общественото развитие, в атмосферата на широко споделено

и социално мобилизиращо чувство за нова перспектива *социологията се връща към предвоенните занимания и институционални форми и започва да ги възстановява*. Реанимирането на институциите не променя нито съдържанието на тяхната дейност, нито структурата на тяхната организация, нито корпуса от използвани преди войната теоретични знания и изследователски инструменти. Този процес върви заедно и с възстановяването на посочената още от класиците функция на социологията да бъде в полза на обществото. Налице е следователно своеобразна приемственост на теоретичния статус, мястото и ролята на социологията в научното и социалното пространство в първите години след войната въпреки започналата политическа трансформация на обществото. В терминологията на предложената в дисертацията концептуализация *дисциплинарният проект на социологията остава непроменен* във възстановените в една или друга степен предвоенни институционални форми на социологическа дейност.

Първа институционална мимикрия: 1948/49 – 1956 г.

Безвремието, в което попада социологията в страните от съветската зона на влияние след 1948/49 г. до 1956 г., е най-често определяно като ликвидиране на нейната институционална практика при първите радикални трансформации на държавната и социалната организация в името на новото общество след установяване на монополната власт на комунистическата партия – изграждане на структурите на тоталитарната държава и институционализирането на комунизма като държавна идеология.

Въз основа на анализ на процеса на полагане на материалните, нормативните, институционалните и кадровите основи на новите обществени отношения и на мястото и ролята на социолозите в тези процеси аргументираната в дисертацията теза е следната: става въпрос за *институционална мимикрия*, а не за пълна институционална ликвидация на социологията в бившия „социалистически лагер“ от края на 40-те до средата на 50-те години на XX век. Формите на прикрито, завоалирано съществуване на социологията (замяна на лекциите и катедрите по социология с тези по

диалектически и исторически материализъм, „история на социалните идеи“, етнография, марксизъм-ленинизъм; продължаване на изследователската дейност в новообразувани институти, лаборатории и катедри по философия) е емпирично доказателство, че през този период социологическото знание не е напълно заличено от епистемичното пространство в отделните страни. Това е характерно преди всичко за Полша и Чехословакия, т.е. там, където институционалното, интелектуалното и кадровото предвоенно наследство на социологията е най-значимо и следвоенната институционална реанимация – най-бърза. Именно там носителите на социологическо знание поставят социологията в своеобразна хибернация в очакване на по-благоприятни условия за публичното ѝ легитимиране като наука. В страните без институционализирана изследователска и образователна практика по социология между двете войни, като България, Унгария, СССР, възстановените или създадените елементи на социологическа дейност след войната са много лесно премахнати при новата научна политика на правителствата. И тук обаче възможностите за развитие не са напълно затворени. Изследователите, които ще бъдат сред възстановителите или „пионерите“ на социологията след 1956 г., продължават да работят макар и в ограничаващата рамка на победилата „марксистко-ленинска“ философия.

Следвоенните 1948/49-1953/56 г. показват един от първите парадокси в развитието на социологията по време на комунистическите режими – **без да е официално забранена, социологията официално не съществува. Без да съществува официално, съществува реално.** Социологията няма институционален дом, но социологическото знание продължава да се преподава и произвежда макар и да не носи дисциплинарното ѝ име. Независимо от интерпретациите, които могат да бъдат дадени на този парадокс (едни, потвърждаващи тоталитарния характер на режима с неговата произволност и върховенството на идеологията; други, показващи липсата на професионализация в социологическата сфера; трети, доказващи нерационалността на системата), той показва, че импулсите за развитие на социологията са разположени на страната на актьорите в многообразието от

техните професионални, идейни, морални позиции, мотивации, стратегии. Именно от тях зависят шансовете на социологията като колективно дело и професионално призвание дори там и тогава, където и когато пътищата изглеждат безалтернативни и предначертани.

Първа институционална експанзия: 1956 – 1968 г.

Политическата 1956 година с нейните противоречиви събития е онзи Рубикон, който социолозите или бъдещите социолози (тогава студенти по философия, история, право, икономика, филология и пр.) в отделните страни ще преодоляват през следващите години по различен начин и с различен темп, но с общ за всички резултат. До края на 60-те години социологията във всички изследвани страни ще разполага със свои институционални структури, кадри и изследователски резултати, утвърждаващи легитимността ѝ на специфичен, дисциплинарен подход към социалната реалност.

Общото и специфичното в институционалната експанзия на националните социологии в изучаваните страни през периода 1956-1968 г. може да се резюмира така:

Първо, институционалните структури на социологията се изграждат най-рано и най-бързо в Полша, най-бавно и най-късно в Унгария и с относително еднакъв темп в България, Чехословакия и СССР.

Второ, само в България, СССР и отчасти и по-късно в Унгария организационната институционализация на социологията е предшествана от широк теоретичен дебат за предметното поле на дисциплината. Този феномен не е случаен. И в трите страни, по различни причини, опитите за познавателно и институционално легитимиране на социологията в периода между двете световни войни са или прекъснати (чрез налагане на ортодоксалния марксизъм през 30-те години в СССР), или липсващи (дори да изучават и интерпретират социалната действителност социологически, изследователите от 30-те и 40-те години в България и Унгария не успяват да обособят тази практика в автономно поле със собствени професионални, организационни,

образователни и пр. ресурси), а след Втората световна война са нетрайни и с крехки резултати.

Трето, с изключение на Полша, която има най-голям брой дипломирани социолози и специалисти в областта на социалните науки, формирани преди и след войната, в останалите страни процесът на институционална легитимация на социологията след 1956 г. се осъществява с участието на актьори с различен статус, професионална биография и политическа еволюция. Най-общо, две социални позиции играят ключова роля в институционализацията на социологията в страните от Централна и Източна Европа през 60-те години на ХХ в. – тази на преподавателите по марксистко-ленинска философия, исторически материализъм или научен комунизъм в образователните институции на комунистическата партия (като Вложимеж Весоловски в Полша, Ярослав Клофач и В. Тласти в Чехословакия) и тази на учени с високи позиции в научната администрация или в държавно-партийния и комсомолския апарат (като Юрий Павлович Францев и Пьотр Николаевич Федосеев в СССР, Нико Яхиел и Минчо Семов в България, Ференц Ердей и Андраш Хегедюш в Унгария, Антонин Ванек в Чехословакия). В отделни случаи „пионерите“ на социологията съчетават властови позиции в политическата и в научно-организационната структура на съответната страна. През годините този двоен статус ще се окаже колкото средство за защита на социологията от политическата власт и осигуряване на финансови средства за мащабни изследователски проекти, толкова и инструмент за прокарване на партийната политика, за жертване на научните цели в името на висши политико-държавни интереси, за идеологическо моделиране на социологическите резултати. Хибридната позиция на социолога – политически функционер в нейните конкретни прояви всъщност потвърждава хипотезата за подвижната граница между социология и власт в делимитираната все пак от политическия субект социална реалност.

Четвърто, независимо от различната сила, интензивност и проявеност в отделните страни, няколко парадокса характеризират първата институционална експанзия на социологията в следвоенна Централна и

Източна Европа: а) създаване на професионални асоциации при отсъствието на социолози; б) изграждане на изследователски структури без образователни структури; в) провеждане на социологически изследвания без изследователи професионалисти; г) самоконструиране на социологическа публика в и извън официалното епистемично пространство.

Втора институционална мимикрия: 1968-1980 г.

За втори път в следвоенната история социологията в разгледаните страни попада в цикъл на институционална мимикрия след консервативен завои на комунистическото управление. Атипичните случаи – България и Унгария – не променят основната ориентация на протичащите процеси. За разлика от първия цикъл на институционална мимикрия (1949-1956), който е предшестван от относително слаба социологическа активност и намира израз в пълно политическо отрицание, социално делегитимиране и институционално заличаване/отсъствие на социологията, вторият цикъл идва при относително завършена институционална структура на дисциплината, интензивна изследователска дейност, самоидентифицираща се социологическа общност и стартирал академичен печат във всички страни. Тази нова институционална среда се разглежда като определящ научен фактор за друг облик на формите на професионална самозащита на социолозите. В дестабилизираната от политическото вмешателство и от възобновения идеологически контрол вече изградена институционална среда на социологията са идентифицирани *две основни организационни форми на професионално самосъхранение на социолозите*.

Първо, социолозите продължават да работят вътре в официалната институционална мрежа с мълчаливо приемане на нейните структури, на социалнополитическото статукво, което ги поддържа, и на марксисткия теоретичен профил, който ги характеризира. Част от тях обаче съзнателно се дистанцират, без да го афишират, от модела на идеологизирано знание и партийност и съсредоточават усилията си върху производството на знание в съответствие със световните научни стандарти. Така, чрез дейността си тези

социолози създават онази „сива зона“, за която говори Милослав Петрусек, където съзнателно проявяват „морална и научна, специализирана некоректност“ срещу институционалните структури на собствената си дисциплина (Petrušek 1992: 11).

Второ, социолозите прилагат придобития професионален опит извън институциите, оторизирани да осъществяват социологическа изследователска и образователна дейност. Този тип упражняване на дисциплината включва т.нар. от Антони Сулек „устна социология“ в Полша; подобните на нея теоретични семинари в СССР, които още през 60-те години са смятани за „паралелна наука“, формираща свободомислещи и информирани изследователи, макар и да не произвеждат специфични научни продукти; изследванията, които чешките и словашките социолози успяват да провеждат в несоциологически институции след отстраняването им от социологическите. Подобно на първата организационна форма, и тази форма на социологическа дейност се отличава със спазване и прилагане на научните принципи и норми за истинно знание.

Както при „всяка дълго играна игра с неясни и неформулирани правила“ (Петрусек), и тук има нежелани последици – компромиси в съдържателен план, отдръпване на социологията от обществения дебат (доколкото го е имал) или неинициране на такъв дебат. Тези организационни форми на социологическа практика съществуват в два различни, дори диаметрално противоположни по политическа свобода и идеологическа толерантност контекста. Ако през 70-те години Полша е страната с най-широки граници на допустимото различие, пространството на ненаказуемия антикомформизъм е най-ограничено в Съветския съюз и Чехословакия в десетилетието след Пражката пролет.

Има и трети тип социологическа дейност, която като първата продължава да се практикува вътре в съществуващата институционална структура на дисциплината, но за разлика от нея остава свързана с идеологически декретирания образ на комунистическото общество и с доктрината за формационното превъзходство на социализма над капитализма. В този случай става въпрос по-скоро за политическа, а не за институционална

мимикрия на социологията.

Затова само първите две организационни форми съхраняват професионалния опит на социолозите и им позволяват да го пренесат в динамично променящия се контекст на 80-те години.

Втора институционална експанзия: 1980-1989 г.

Поставен в историческата хронология на отделните национални социологии, вторият цикъл на институционална експанзия има различно начало, но общ край, осъществява се с различни темпове, но завършва с общ резултат. През 80-те години институционалната експанзия се изразява не само в повече форми на социологическа дейност, в бум на социологически изследвания, в нови институти, а в *специфична комбинация между стари и нови институционални форми, в интерфериране на научна, политическа и гражданска ангажираност, в преход от нелегалност към откритост, в конкуренция между социологията на естаблишмънта и алтернативната социология.* За разлика от първия цикъл на институционална експанзия (1956-1968), където има в по-голяма степен съответствие между политическата интенционалност на партийните реформатори и научните цели на защитниците на познавателната и институционалната еманципация на социологията, през втората институционална експанзия разделенията са задълбочени не само между социология и власт, но и вътре в самата социологическа общност. Тези различия намират израз в специфични модуси на институционална експанзия в двата хронологически разделени периода в комунистическата история на страните от Централна и Източна Европа.

На първо място, най-отличителната характеристика на първата институционална експанзия е изграждането на разрешени и утвърдени от комунистическата партия-държава институции. През втората институционална експанзия генератор на институционални форми на социологическа дейност са и държавата, и самите изследователи, и гражданските движения. Ако в края на 50-те и първата половина на 60-те години легалният и легитимният образ на социологията се изгражда от

официалните институции, през 80-те години социологията е многолика, наследявайки и разширявайки официалните, полуофициалните, нелегалните места на правене на социология и на прилагане на социологически знания от предишните десетилетия.

Второ, ако при първата институционална експанзия социолозите сами търсят политическия чадър на комунистическата партия (показателни и общи в това отношение са стратегиите при изграждане на националните социологически асоциации, чиито първи, в повечето случаи формални, председатели са учени, ползващи се с доверието на управляващите), при втората институционална експанзия те не само го отхвърлят, но трансформират собствените си институции в места на противопоставяне на властта (Полската социологическа асоциация по време на военното положение, Институтът по социология при БАН, приютил неофициално заседания на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството).

Трето, в рамките на двадесет години относително хомогенната социологическа общност във всички страни се трансформира в хетерогенна професионална колегия, чиито съставни групи инициират и развиват различни места на научен и социален (политически и граждански) опит. Като се изключат нарастващата специализация като елемент на процеса на професионализация и поколенското обновление, съпътващо развитието на всяка професионална общност, диференциацията върви по линия на стратегията спрямо практиката на комунистическата партия. Ако през 60-те години националните социологически общности се интегрират в Системата чрез единна публична подкрепа на проекта на новото общество и общосподен ангажимент чрез производство на научно знание да подпомагат реализацията му, 80-те години показват разделения вътре в професионалната гилдия на всяка страна спрямо Системата и спрямо отношенията с управляващата партия. В зависимост от конкретната политическа конюнктура и от спецификата на конструиране на всяка национална социологическа общност различни са както формите на научно и гражданско поведение, чрез които социолозите изразяват отношението си към обществото на „кризисния

социализъм”, така и комбинациите между тях. Професионализмът на социолозите се явява съчетан с открита политическа ангажираност с каузата на „Солидарност” у поляците и с Горбачовата перестройка у съветските изследователи, или със социален активизъм у чехите и словаците в края на 80-те години. Обратната страна на защитаваната научна независимост е политическата дистанция, възприета от голяма част от унгарските социолози, или съзнателно приетият аполитизъм от тогавашното младо поколение в българската социология. Продължава и практикуването на социологическата професия вън от социологическите, от официалните политически и от неформалните граждански институции от част от чешките и словашките социолози. Продължават и опитите за хуманизиране на Системата отвътре чрез социолозите-буфери между политическото и академичното поле.

Свободно избрани от самите социолози, тези различни форми на научно и социално присъствие на социологията показват най-малко две промени в нейното развитие. На прага на Голямата промяна *социологическата практика в комунистическите страни от Централна и Източна Европа е институционално диверсифицирана като научно призвание и социален ангажимент*. Формалните и неформалните граници между „позволено” и „непозволено” са променени в полза на социологическите шансове за изучаване на обществото отвъд политическото ограничаване.

Част трета

Дисциплинарно конструиране на социологията:

процеси и модалности

Нов контекст, нов изследователски предмет –

какъв деонтологичен и епистемологичен модел на социология?

Установяването на комунизма като общественополитическа система в Централна и Източна Европа след Втората световна война поставя социологията в безпрецедентна ситуация. Появяват се исторически нов

контекст и предмет на социологията, коренно различни от условията на икономическа свобода и политически плурализъм, съпътствали дотогавашното ѝ развитие.

Изграждането на новото общество почива върху хегемонията на един-единствен политически субект и на неговата визия за света. Политическият монополизъм на комунистическата партия осигурява тоталната ѝ доминация в обществото и позволява самополагането ѝ като върховен източник на легитимност във всички негови сфери. Институционализиран като държавна идеология, марксизмът-ленинизмът от идеологически фундамент на политическата власт се превръща в господстваща референтна рамка за всички дейности в обществото. Подобен тип структуриране на обществото се отразява и върху неговото функциониране.

На първо място, автономията и дистинкцията между отделните сфери на обществото се заличава. Техните специфични принципи и норми биват абсорбирани от аксиоматиката на политическия проект на новото общество в неговата идеологическа рационализация от комунистическата партия. Присвоен от един-единствен политически субект, проектът за нов, по-справедлив и равноправен социален ред се “въплъщава” в структури и образи, които във взаимната си обусловеност укрепват монополната позиция на комунистическата партия и съответстващата ѝ визия за обществено развитие. Изграждащи се спрямо императивите на проекта, всички сфери на обществото са “пропити” от визията на неотклонно движещото се към върховната цел – комунизма общество. Постига се своеобразна симбиоза между политически организираната социална реалност, идеологически легитимирания и правно санкционирания обществен проект и различните форми на представяне (политическа, идеологическа, научна, културна и пр.) и на реализация (икономическа, образователна, законодателна, държавно-организационна и пр.) на този проект.

На второ място, в обществото се установява ценностен монотеизъм. Представяйки комунистическите ценности за висши и универсални и обявявайки се за техен носител и гарант, комунистическата партия не само не

допуска съществуването на други ценности. Притежаваща монопола на властта, тя налага аксиологичния модел на комунизма като единствена мяра на всяко действие и мисъл и така унищожава условията за възможност както на ценностния „политеизъм“, така и на групи – носители на ценности, различни от комунистическите. Причината се крие в същността на висшите ценности (истина, добро, красиво), които както отбелязват Перелман и Олбрехт-Титека, “само в степента, в която са неопределени, те са универсални”. Прецизирани съдържателно, те отразяват вече само “аспирациите на специфични групи”, обединени около тях (Perelman, Olbrechts-Tyteca 1970: 101-102). Така ценностният редукционизъм на комунистическия режим създава “общество – екран”, хомогенно както в ценностно, така и в стратификационно отношение, което екранира изучаването на реално функциониращото общество.

Трето, обществото, доминирано от комунистическата партия-държава, функционира спрямо телеологична, прагматична и интерпретативна безалтернативност. Проектът чертае не само една-единствена цел на обществено развитие (комунизма), но и една-единствена матрица за постигането ѝ (под ръководството на комунистическата партия) и един-единствен теоретичен „алгоритъм“ за обосноваване и обясняване на случващото се в движението към целта (марксизма-ленинизма като най-обща теория на обществото и методология за неговото изучаване).

Четвърто, към средата на 50-те години деонтологичният и епистемологичният модел на „марксистко-ленинската“ наука е изграден. Той интегрира не просто социалните аспирации за свобода, равенство, истина, справедливост, а политическия проект за тяхното постигане и неговата идеологическа рационализация. Поради това напрежението между социална кауза и научна истина, характерно за всяка социологическа практика, се превръща в клопка, налагайки не двоен, а синкретичен деонтологичен стандарт на социологическа рефлексия. Неговата същност се изразява не във формулата “научност + партийност”, а в постановката за взаимната им определеност, а отгук и за общия, единен източник (и критерий) на истината.

В контекста на неразличимост на различните социални редове (политически, религиозен, икономически ред, разграничение между публично и частно) и сфери на дейност има ли място за социологията като автономна дейност по производство на обективни и валидни знания за обществото? Какво общество би изучавала социологията в условията на институционализиран ценностен монотеизъм, при който всички не само формално следват един и същи ценностен модел, но нямат и никаква възможност открито да споделят други ценности? Какво означава научно изучаване на обществото при една-единствена парадигма за света, чието политическо санкциониране и институционализиране изключва възможността за алтернативни концепции и модели? Може ли социологията да се легитимира като научно знание за обществото при санкциониращото действие на идеологията като върховен източник на легитимност в комунистическото общество?

В част трета на дисертационния труд се изследва аналитичното пространство на източноевропейската социология, самата тя разгледана като *научно изследване на ново по същност и характер общество, което е едновременно контекст и предмет на собствената ѝ практика*. Анализирани са начините, чрез които социологията обхваща понятийно и обяснява теоретично обществото, което в продължение на повече от четири десетилетия изгражда комунистическия социетален проект в условия, еволюиращи от тотална доминация на политическия субект до променящи се по сила и интензитет форми на политически и идеологически контрол, при неизменния монопол на марксизма-ленинизма като идеен и ценностен хоризонт. Разкрити са познавателна стойност и социална значимост на произведеното социологическо знание.

Множествена социология:

модалности на производството на социологическо знание

При две независими променливи в епистемологичен план – комунистическата визия за света като аксиологичен хоризонт и марксизма-ленинизма в двойния му статус на държавна идеология и доминираща научна парадигма –

социолозите практикуват дисциплината през годините по начини, които дават основание да се говори за различни профили и модалности на производство на знание за тогавашното общество. Идентифицирането им тук се извършва чрез анализ на *промените в тематичната структура, начина на проблематизация и моделите на аргументация при действието на една и съща синкретична епистемологична деонтология*. Като с еима предвид факта, че едни и същи модалности на производство на социологическо знание се срещат в различни институционални цикли, условията за тяхната възможност (на модалностите) се разглеждат като динамична комбинация от социалнообусловени организационни форми, професионални принципи и социални ангажменти на самите социолози.

Независимо от националните особености в начина, по който социологията се завръща сред „легитимните“ науки в постсталинска Централна и Източна Европа, първото поколение социолози попада в една и съща социална и познавателна ситуация. Навсякъде дисциплинарната еманципация на социологията е обоснована с професионалната компетентност (и възможност) и социалния ангажимент да произвежда емпирично верифицирани научни знания за реализацията на реформирания политически проект на социализма. Тази връзка между познавателна и социална функция на социологията, наблюдавана в практиката на полските социолози още в първите следвоенни години, изразява характерната за социалните науки “генезисна” обвързаност между техните познавателни цели и задачи и моралните стремежи и очаквания на обществото за “истинно, справедливо и добро” (Caillé 1986). От историческата перспектива на дисциплинарната традиция социологически значим е въпросът за *начина, по който социологическата практика интегрира и асимилира ценностните ориентации на новото време, и за измененията, които претърпява дисциплинарният проект на социологията не просто при конфронтацията на императиви от различен порядък, а при подмяната на научните принципи с политико-идеологически при изследователската дейност*.

Наблюдавано през призмата на постулата за взаимосвързаните процеси на конструиране и на функциониране на научното познание, *познавателното развитие* на източноевропейската социология по време на комунистическите режими показва особености, които очертават различни модалности на дисциплинарно конструиране на социологията.

А. Социологическата практика между теоретичен дефицит и методологичен ригоризъм

Ако теоретичният дефицит се разглежда като несъответствие между спецификата на предмета и аналитичната перспектива на неговото изследване, а методологическият ригоризъм като съответствие между контекстуализирания изследователски проблем и подхода за неговото научно изучаване (т.е. подход, водещ до обективно валидно, прецизно и защитимо знание), социологическата практика по време на комунистическите режими представлява *непрекъснато преодоляване на противоречието между отсъствието на социологическа теория за новото общество* (теория на социалистическото общество като своеобразен предмет на изследвания) и *изучаването му като исторически специфичен предмет с помощта на утвърдените в дисциплинарната история социологически методи и техники*. Типовите връзка, която социолозите изграждат между наблюдаваните факти и емпирично установени зависимости, от една страна, и тяхното обяснение и интерпретация, от друга страна, определят формите на социологическа концептуализация на тогавашното общество и модалностите на производство на социологическо знание.

С други думи, по подобие на дисциплинарната традиция произведеното знание в изследваните страни е подложено на двойния контрол на теория и емпирия. За разлика обаче от социологическата практика в плуралистичните общества, в комунистическа Централна и Източна Европа теорията – марксизмът (във версията „марксизъм-ленинизъм“) оказва противоречив натиск върху познавателния процес и неговите резултати не само заради *изоморфизма на познавателния му статус в научната и идеологическата рефлексия на обществото и монополната му позиция в двете форми на рационализация на света*. Марксовата

теория за обществото, изградена върху анализ на обществената еволюция и критика на буржоазното общество, поставя общественото развитие в телеологична перспектива и чертае контурите на новото общество, но не го обяснява. Изградено в перспективата на идеала, обществото, в което смесването между това, което трябва да бъде, и това, което е, е политически поддържано и институционално гарантирано, се оказва най-голямото предизвикателство за социологическото му изучаване, разбрано като усилие за познаване на обществото въз основа на колективния опит на неговото изграждане, а не спрямо предзадения, предустановения модел на неговото бъдеще.

**От марксистка към постмарксистка социология или
за постепенната познавателна диверсификация и професионализация на
социологическата практика**

Разгледана в историческата перспектива на дисциплинарната традиция, източноевропейската марксистка социология е обоснована чрез *двоен епистемологичен разрив*: веднъж по отношение на световната история на социологията като автономна дисциплина (с изключение на Маркс, останалите класици на световната социология присъстват или епизодично, или за да бъдат отхвърлени като носители на идеалистично, ненаучно познание за обществото), и втори път, по отношение на предвоенната национална социологическа традиция във всяка страна.

Защо скъсването с предвоенната международна и национална дисциплинарна традиция под различни форми (премълчаване, елиминиране, игнориране, отхвърляне) се оказва обща изследователска стратегия, практикувана дори и от тези социолози, които са формирани в нея и със сигурност я познават? Тази ситуация е обяснена чрез „контекста на аргументация“, разгледан откъм страната на аудиторията, към която дискурсът е адресиран (Perelman, Olbrechts-Tyteca 1970). В епистемична среда, доминирана от ортодоксалния марксизъм и силните властови позиции на истматчиците в науката и в партийните структури, печелившата стратегия за

еманципирането на частнонаучното познание за обществото е тази, водена на терена на самите противници на тази идея. Познавателната структура и логиката на марксистко-ленинската наука са, разбира се, научно валидният и социално легитимният терен на аргументацията именно защото марксизъм-ленинизмът функционира като официална доктрина на управляващия субект и като теоретична и аксиологична рамка на всяка дейност по осмисляне и разбиране на обществото. Взаимната трансформация и “превъплъщаване” на социалните и логическите условия за възможност на познанието, за които говори Бурдийо (Bourdieu 1980), тук се проявяват особено ясно. Израз на извоюваната дисциплинарна автономия на социологията, изградените през 60-те години изследователски (във всички страни) и образователни (най-вече в Полша) структури осигуряват институционалните условия за по-нататъшното познавателно развитие на социологията. Оттук нататък *какво социологическо знание за тогавашното общество се произвежда зависи от степента, в която социолозите успяват да разкрият структурната истина за изследвания предмет, следвайки принципите и нормите на своята дисциплина като емпирична наука.*

Въз основа на примера на социологическите изследвания на социалната структура на изгражданото като социалистическо общество в дисертацията са показани, от една страна, *вътрешното сегментиране на марксисткото епистемично пространство*, което започва от момента на емпиричното изучаване на социалната реалност, а от друга страна, *появата на това, което може да бъде наречено постмарксистко епистемично пространство*, т.е. на социологически концепции, които подлагат на емпирична проверка теоретичните постулати на оригиналния марксизъм или търсят аналитични решения извън него и така се отдалечават от доктриналния марксизъм и от догматизирания марксистки идеологически подход.

Поставени в институционалната история на източноевропейската социология, изследванията на социалната структура на социалистическото общество представляват своеобразен ключ към познавателната еволюция на социологията, самоположила се или оказала се в теоретичната и методологичната рамка на марксизма. През цялото време – от първата

институционална експанзия (1956-1968) през втората институционална мимикрия (1968-1980) до края на втория цикъл на институционална експанзия (1980-1989) – социологическите изследвания на социалната структура неизменно засягат идеологически чувствителни въпроси и се развиват на терен, миниран от политически очаквания и контрол и доминиран от догматичния марксизъм с неговите постулати за справедливо, равноправно и безконфликтно общество. Затова еволюцията на тематичната, теоретичната и аргументативната структура на тази изследователска област в социологията позволява да се открие ролята на различни фактори (вътрешнонаучни, социални, институционални) за развитието на социологическото познание.

Тръгвайки от постулата за егалитарно общество и изследвайки традиционните, санкционирани от марксистко-ленинската теория и комунистическата идеология групи на работническата класа, селячеството и интелигенцията, още в началото на 60-те години социолозите установяват разминаването между предписания модел на социални отношения в новото общество и начина на структуриране и реално функциониране на обществото. Идеологически прокламираната истина за егалитарни социални отношения не се потвърждава от емпиричните резултати. Нещо повече, социолозите установяват, че в хода на собственото си развитие новото общество произвежда различия, неравенства, статусни несъвместимости и се оказва социално многолико, неравно, диференцирано, носещо в себе си потенциални социални конфликти. В устойчивия контекст на познавателен, политически и аксиологичен монопол на марксизма възможността за формулиране, емпирично верифициране и обосноваване на тази теза произтича от *логиката на конструиране и аргументиране на знания*, характерна за социологията като научна дисциплина.

Имайки за изходна точка марксисткия постулат за примата на икономиката в обществото, всички изследователски екипи търсят корените на социалната диференция в сферата на социалистическото производство, възпроизводство и разпределение и достигат до относително еднакви резултати за социалната диференциация в обществото, но привилегирова

различни фактори за социалните различия (разделение на труда, производителност, професионална квалификация, начин, по който трудовите резултати са (пре)разпределени между членовете на обществото) и достигат до различни интерпретации на наблюдаваните процеси на диференциация и хетерогенизация на представящото се за егалитарно социалистическо общество.

При всички изследвания емпирично върнатата картина се дължи на методологичния ригоризъм в изследователския процес. Конструирание на теоретичния модел на изследвания предмет; формулиране на изследователски хипотези; операционализация на базовите понятия и изработване на индикатори; избор на адекватни методи и техники за събиране на информация и за нейната обработка – всички тези аналитични процедури, които изграждат познавателния процес в социологията като емпирична наука, са строго съблюдавани от изследователите на социалната структура на тогавашното общество. Ако тези процедури гарантират т. нар. „техническа“ валидност на емпиричните резултати, научната стойност на произведеното знание за тогавашното общество произтича от аргументативната логика на социологическия анализ. Конфронтацията на събраните данни с изходните постулати прави видимо несъответствието между проектирания образ на обществото и неговото реално функциониране. Аргументацията в социологията като непрекъснато напрежение между процедурите по дедукция на съждения (посредством съвкупност от теоретични модели, процедури по конструирание на данни, конфронтация на теория и емпирия), от една страна, и процедурите по доказване на изведените връзки, от друга страна (Berthelot 1996), води до концептуализация на социалната структура на социалистическото общество в термините на йерархизирани, неравни, противопоставени и противопоставящи се социални групи. Имащи за референтна рамка марксистката парадигма, изследователите на социалната стратификация търсят обяснението на наблюдаваните и емпирично установените социални различия във функционалистката стратификационна теория, предлагат ревизия на класическата Марксозна класова теория, достигат

до нови тематизации на същия изследователски предмет (Strmiska, Vavakova 1972).

Изучаването на социалните напрежения и различия в условията на задълбочаваща се икономическа криза (Полша) и на постепенна либерализация на социалистическата икономика (започнала от Унгария и предприета по-късно и в другите страни) води до нови концептуализации на социалните неравенства при държавния социализъм (Manchin, Szelényi 1987; Ferge 1986) и на социалните конфликти (Staniszkis 1984). Зоните на темите-табу постепенно се редуцират, макар и с различен ритъм и обхват в отделните страни. Ако чувствителната тема за бедността при социализма започва да бъде изследвана в Унгария от края на 70-те години (Bokor 1985), до края на комунистическите режими тази тема е изучавана понятиено дегизирана като „социален минимум“ в останалите страни (Кюранов, 1977; Tymowski 1976). Обзорът на социологическата литература в отделните страни и мненията на всички интервюирани социолози очертават тенденцията на намаляване на тематичните ограничения до степен, в която само позицията на комунистическата партия, приета за дадена, остава повече или по-малко „недосегаема“ за социологическия анализ. Именно чрез тематичните рестрикции ролята на институционалния контекст се откроява най-ясно. Въпросите за вътрешната структура и начин на функциониране на управляващата партия, за партийната номенклатура и нейните привилегии, за състоянието на политическата класа и рекрутирането на елитите, за дисидентите и политическата опозиция сред интелектуалците са разглеждани или в национални нелегални публикации, или в официалната западна преса, поддържана от легални институции и организации. И в единия „домашен“, и в другия емигрантски контекст обаче достъпът на специализираната научна и на извъннаучната публика до подобни анализи е ограничен, което намалява влиянието им върху развитието на знанието и самосъзнанието на тогавашното общество.

Що се отнася до начина на интерпретация и на оповестяване на изследователските резултати в научното и социалното пространство, от който

зависи тяхното субверсивно или стабилизиращо звучене, тук ценностните ориентации, социалните ангажименти, политическите и институционалните обвързаности на изследователите оказват по-силно и директно влияние, отколкото в самия процес на производство на знание.

Само в рамките на десетина година в институционални фази, различни по характер и степен на интелектуална свобода и професионална автономия, и в национални контексти с различна степен на политически и идеологически контрол, социолозите достигат до изследователски подходи, които, ако и да са съвместими с марксистката перспектива на концептуализация на социалното, не остават при нея. Ако монополизъмът на идеологизираният марксизъм се запазва, марксизъмът като подход и научна система тръгва по друг път на развитие. Под наименованието „отворен марксизъм“, „ревизионистичен марксизъм“, „хуманистичен социализъм“ са усвоявани, интегрирани, развивани понятия, идеи, подходи, които по-точно описват и обясняват променящото се социалистическо общество. Така от началото на първия цикъл на институционална експанзия (1956-1968) във всички изследвани страни догматичният марксизъм загубва монополната си позиция и не разполага с монолитно епистемично пространство. Това не означава, че ортодоксалният марксизъм изчезва. Важното е, че този вариант на марксизма престава да законодателства в изследователската практика и да дефинира съдържанието на социологическите анализи. И това продължава както през втория цикъл на институционална мимикрия (1968-1980), така и през втория цикъл на институционална експанзия (1980-1989).

В същото време развитието на изследователската проблематика на социалната стратификация в бившите комунистически страни разкрива още една особеност на социологическата практика, която я съпътства, макар и в променящи се форми, през различните институционални цикли. Разширявайки „границите на възможното“ по отношение на изучаваните проблеми на обществото, поставяйки ги в социологически релевантни методологични рамки, социолозите на социалната структура и неравенства през цялото време работят в условията на своеобразен теоретичен дефицит.

Проблемите, поставени от качествено новото общество, не могат да намерят теоретично решение нито в класическата Марксова теория, нито в теориите, основани на социеталния опит на демократични и икономически свободни общества. Назван и формулиран едва към края на 80-те години от самите източноевропейски социолози (Гиза-Полещук 1989), но останал неразрешен поради историческия край на социалистическите общества, този въпрос запазва своята теоретична и методологична значимост поради универсалността на проблема, който поставя.

**“Емпиричната” социология:
от методологичен ригоризъм към теоретичен еkleктизъм**

Емпиричното изучаване на исторически новото общество, с което социологията започва институционалната си експанзия след 1956 г. в бившите комунистически страни, представлява професионално предизвикателство за всички тогавашни изследователи, независимо дали са дипломирани социолози или неопфити в професията. Убеждението в обективността и валидността на емпиричната информация, получена въз основа на анкетни проучвания с помощта на математически и статистически методи, е общосподелена нагласа във формиращите се социологически общности. Усвояването на методологията и методиката на емпиричните изследвания се превръща в първостепенна задача на тогавашните социолози, от качеството на чието изпълнение зависи както научната стойност на получените резултати, така и социалната и познавателната легитимация на социологията. С изключение на Полша първите специализирани знания на ориентиралите се към социологията специалисти от други професии са в областта на количествените методи на изследване; знания, придобити по пътя на самообучение (най-вече при съветските социолози) или в специализирани курсове, организирани в неспециализирани (по социология) образователни институции или в университетски структури.

Бързоразвиващата се практика на емпиричните изследвания в страните с комунистически режими на управление през 60-те години е израз на две

тенденции, едната – общонаучна, свързана с доминиращата позитивистка философия и методология на науката, налагащи модела на точните науки като идеал за научно познание (Sulek 1992), другата – регионална със специфични национални варианти, резултат от усилията на идентифициращите се със социологията изследователи да се противопоставят на „догматичните вретилнекипели“ на ортодоксалния марксизъм (Mokrzycki 1974: 50) или, обратно резултат от стратегията на доминиращите в съветската наука истматчици да изтласкат раждащите се социолози от теорията, поставяйки ги в полето на емпирията. Независимо от политическия контекст стремежът чрез емпирични изследвания социологията да се доближава до научната строгост на точните науки, е общ за социологическата практика на Изток и на Запад, а производството на обективни, емпирично верифицируеми знания за обществото като основа на научното управление на социалните процеси е обща пресечна точка на научната и извъннаучната (политическа, технократска) визия за социалното предназначение на социологията. Методологията и методиката на емпиричните изследвания се откроява и като първия терен на научно общуване между „марксистките“ социолози от Изтока и „буржоазните“ социолози от Запада, заради предполагаемата и от двете страни политическа неутралност на проблематиката. Международни научни конференции по методи на социологическите изследвания са проведени в Москва, във Варшава още в края на 50-те и началото на 60-те години.

От гледна точка на дисциплинарния проект на социологията като непрекъснат и незавършен процес на собственото ѝ конструиране, бумът на емпиричните социологически изследвания през 60-те години в бившите комунистически страни осветява подвижната граница между присъствия и отсъствия, която показва или най-малкото припомня апориите на познавателния процес в социологията. Едновременно продукт и условие за развитието на социологията, емпиричните социологически изследвания в Централна и Източна Европа, излизат от сталинизма, но остават в марксизма като официална идеология и теоретична парадигма, се осъществяват в рамките на официалните институционални структури на

дисциплината. Колкото и значима да е политическата либерализация, всички институции продължават да функционират спрямо политико-административните принципи на комунистическата държава-партия и нейния идеологически фундамент. При емпиричното изучаване на новото общество социолозите се оказват между общата теоретична рамка на марксизма и методологичните изисквания на дисциплинарното познание. На този етап връзката между тях не се проблематизира. При теория, чиито постулати са приети за аксиоматично истинни, усилията са насочени към строго спазване и прецизно прилагане на нормите, методите, процедурите, етапите на изследователския процес, осигуряващ достоверно емпирично знание за обществото. От дистанцията на времето *методологичният ригоризъм* може да бъде определен като емблема на социологическата практика на 60-те години, а *епистемологичната апория*, която съпътства работата на социолозите от източноевропейските страни почти до края на комунистическите режими, става видима. Разкъсването на връзката между теория и емпирия, между теоретично и емпирично равнище на познанието е клопката, в която се оказват социолозите в условията на синкретизъм на научната, политическата и идеологическата нормативност на марксизма. Това разединяване се задълбочава през годините и приема различни форми, свидетелстващи за начина, по който социолозите развиват собствената си дисциплина, изучавайки собствените си национални общества.

През 70-те години „емпиричната“ социология е най-широко разпространената форма на практикуване на дисциплината както в академичните и приложните изследователски институции, така и в неофициалното пространство на социологическа практика във всички изследвани страни. Независимо къде и от кого са провеждани, емпиричните социологически изследвания през този период се отличават с няколко общи и специфични особености в методологичен план.

Първо, заимстването на методи и техники от западната социологическа практика продължава с убеждението, че тяхната универсалност осигурява научността на изследователските резултати и при приложението им за

изучаване на социалистическото общество. Количествените методи запазват своя примат, но някои качествени методи започват да си проправят път в извънакадемичните институти със социологическа и несоциологическа ориентация и в институции вън от сферата на образованието и науката (заводи, болници).

Второ, разработването на различни аспекти на приложението на математиката и статистиката в социологията (изработване на извадката, измерване, скалиране, типологизиране, моделиране), както и на инструментите и методите на социологическото изследване се утвърждава като самостоятелен клон на социологическото познание. Често заниманието с методология и методика на социологическите изследвания по време на комунистическите режими е интерпретирано *post factum* от самите социолози като възможност за спасение в области на научното познание, непознати и езотерични за политическата власт. Вън от социалнонаучните деонтологични съображения, разгледана в епистемологичен план, теорията на емпиричното социологическо изследване се изгражда като чиста логика и методология на изследователския процес безотносително към историческата специфика на обществото, в което се прилага. Тази особеност на източноевропейската социология в комунистическите страни не представлява обаче специфична нейна характеристика. Трудно би могло да се намерят в западната литература по методология и методика на емпиричните изследвания от този период публикации, които поставят въпроса за социалната произведеност на изследователските инструменти и за епистемологичните последици от negliжиране на контекста на изследователската дейност.

Трето, масовото използване на анкетните методи и бумът на приложната социология спъват стриктния контрол на методологичните инструменти и изследователските процедури, в резултат на което моделът на емпирични изследвания от 60-те години е не само пренебрегнат, но и рядко прилаган като методологичен стандарт през 70-те години. В условията на методологичен лаксизъм и засилен политико-идеологически контрол се наблюдава двоен парадокс. От една страна, емпиричните резултати в много по-голяма степен от

предишния период съответстват на очакванията на поръчителя. От друга страна, колкото повече емпиричните резултати не съответстват на доминиращата идеологическа парадигма, толкова повече се нуждаят от идеологическо покритие. И в двата случая тази форма на приложна социология се трансформира в „обслужваща“, „служебна“, „сервилна“ социология (интервюта с Геннадий Батигин, Борис Грушин, Едмунд Мокшицки, Соня Сомолани, Антони Сулек, Николай Тилкиджиев, Владимир Ядов), макар и с различна цена. В името на професионалното оцеляване е пожертвана или методологичната, или интерпретативната прецизност в процеса на производство на социологическо знание.

Четвърто, в същото време математическият идеал за научност от 60-те години се трансформира в методологична ригидност. Безкритичното приемане на евристичните възможности на математиката води до диктат на математическите методи за оценка на факторни влияния (хи-квадрат-анализ, дисперсионен, регресионен и корелационен анализ), който поражда карикатурни форми. Пренесената от 60-те години нагласа за обективно постигане на реалната измеримост на социалния свят посредством социални индикатори и математически формули се превръща в научна obsesия през 70-те години.

Пето, между методологичния лаксизъм и методологичната ригидност “емпиричната” социология продължава да инкорпорира концептуални модели, теоретично и методологично съвместими с марксизма (като структурния функционализъм на Парсънс с основните му идеи за ред и стабилност, функционалистките стратификационни теории, неомарксистки теории), без да достига до нови концептуализации на изучаваните социални процеси и явления в резултат на натрупаната емпирична информация. Това се наблюдава и в развиващите се през този период частни социологически дисциплини като социология на труда, социология на предприятието, социология на образованието, социология на селото. В условията на своеобразен теоретичен еkleктизъм и натрупан емпиричен опит социолозите успяват да трансформират част от политически наложените теми в научно

конструирани проблеми на социологическа рефлексия, но не преодоляват темите-табу, присъстващи във всички страни още от 60-те години. Това са въпросите за ръководната роля на комунистическата партия, за комунистическата номенклатура и нейните привилегии, за отношенията на всяка страна с КПСС и със СССР, т.е. за фундаменталните принципи на изграждане и функциониране на комунистическото общество. С различна честота и устойчивост, в зависимост от страната, сред политически рисковите за изучаване теми са въпросите за нацията и религията (Полша, Словакия), за циганите (Унгария), за социалната патология (ГДР, СССР, България). Микросоциалната проблематика е предпочетена пред макросоциалната и в основата на този избор стоят както познавателни влияния (напр. индивидуалистичния модел на американската социология, който чрез “посредничеството” на Полша прониква и в останалите социалистически страни), така и идеологически съображения (спасение в повече или по-малко политически неутрални зони). Изборът на изследователски предмети от мезо-и микросоциално равнище (изучаване на семейството) и психологизирането (изучаване на личността и самосъзнанието, на социалнопсихологическите аспекти на конфликтите в предприятието) на социологическите теми са сред често срещаните прийоми за избягване на идеологическия контрол.

Шесто, епистемологичният разрыв между теоретичното и емпиричното равнище на познание, наблюдаван през 60-те години, се задълбочава и се проявява в три различни модалности: а) между общотеоретичната марксистка рамка и теориите на средно равнище в специалните социологии, заимствани от световната социологическа традиция; б) между методологията и инструментите на емпиричния изследователски процес с тяхната исторически произведена рационалност и исторически специфичния тип общество, за изучаването на което се прилагат; в) между теоретичните постулати, емпиричните резултати и интерпретацията на напрежението между социално предписано/проектирано, научно хипотетично и емпирично установено.

Накратко, докато на аналитично равнище социологията остава в рамките на интелектуалния и аксиологичния хоризонт на политически

институционализирания марксизъм-ленинизъм, теорията и методологията на емпиричното социологическо изследване не успяват да разрешат противоречията на собствената ѝ изследователска практика. Преодоляването на теоретико-методологичното противоречие, съпътстващо източноевропейската социология от дисциплинарната ѝ експанзия през 60-те години, ще започне през 80-те години, когато социолозите престават да приемат Системата като даденост.

**От теоретични бягства към концептуални иновации,
от методологични заемки към методологично творчество**

Цялото развитие на социологията по време на комунистическите режими в Централна и Източна Европа протича между теоретичния монопол на марксизма-ленинизма и дисциплинарната полипарадигмалност, между идеологическите императиви и научните изисквания, между историческата специфика на изследователския предмет и адекватността на метода за неговото изучаване. Успяват ли социолозите от тези страни да преодолеят противоречието между емпирията, опровергаваща монополната теория, и теориите, неспособни да обяснят емпирията? Създават ли концепции, понятия, методи, родени от специфичната социална действителност във всяка страна? Развитие на дисциплинарния проект на социологията в обществата, управлявани и моделирани от комунистическата държава-партия, може да бъде видяно като *движение от теоретични бягства към концептуални иновации, от методологични заемки към методологично творчество*. Движение, което се осъществява в непрекъснатото взаимодействие между социология и общество, при което обществото не само влияе, но и търпи влиянието на социологията, а социологията не само изучава, но и се учи от променящото се общество.

Теоретични бягства *от*, теоретични бягства *към*

В хода на институционалната история на социологията в комунистическа Централна и Източна Европа търсенето на идейни хоризонти извън господстващия марксизъм-ленинизъм приема различни форми. Бягството или

спасението от ортодоксалния марксизъм през 60-те години намира израз в „критика на буржоазната социология“, в която съветските социолози имат водеща роля (Асеев, Кон 1961; *Критика современной буржуазной философии и социологии* 1961, 1963; *Критика современной буржуазной социологии* 1976; *Критика современной буржуазной теоретической социологии* 1977; Осипов 1964). Това направление обаче характеризира всички национални социологии от региона до края на 80-те години. Постепенно то бива преименувано в „критика на западната социология“, в „критичен коментар на социологически текстове“, влива се в по-общата социологическа дисциплина „история на социологията“ (*Буржуазная социология в поисках теории* 1966; Кон 1964; *Из истории буржуазной социологии XIX – XX вв.* 1968; *История буржуазной социологии XIX - начала XX века* 1979; Szacki 1979) и привлича идващите през 70-те години в социологията нови поколения изследователи с възможността за разширяване на теоретичните граници на социологическото мислене и поставяне в задочен диалог на „младия“ Маркс от XIX в. и мислителите от XX в. Така този раздел на социологическото познание, оторизиран от партийно-научната номенклатура заради предписаните му функции на оръжие срещу идеологическия противник, се трансформира през годините в а) проводник на световното наследство и на най-новото производство в социологията; б) школа за формиране на висока теоретична култура; в) лаборатория за концептуални синтези.

Към концептуални иновации

Понятийното творчество в националните социологии от Централна и Източна Европа съпътства развитието им от първата институционална експанзия на дисциплината (1956-1968) през втората институционална мимикрия (1968-1980) до края на втората институционална експанзия (1980-1989). Ако през 60-те и 70-те години новите понятия служат за назоваване на политически неприемливи факти в политически приемливи форми, през 80-те години те са израз на нови концептуализации на тогавашното общество, чиито задълбочаващи се

икономически и политически кризи осветяват природата и структурните принципи на изгражданото в продължение на няколко десетилетия „социалистическо общество“.

Осмислянето на „социалистическата“ реалност на 80-те години се извършва с различен темп и мащаб в националните социологически общности в зависимост от дълбочината и проявленията на кризисните процеси във всяка страна, от подвижността на политическите граници на възможното действие, вкл. и на познавателното действие, от натрупания изследователски опит и степента на участие на социолозите в международното научно общуване. В хода на оказалото се последно за комунистическите режими десетилетие производството на социологическо знание *в* и *за* тези общества се осъществява в две основни форми. Първо, независимо един от друг, социолози от отделните страни достигат до сходни концептуализации на социалистическото общество. Второ, в резултат на съвместна работа помежду им и с колеги от страни вън от социалистическия блок са създадени оригинални концепции за тенденции и процеси, общи за обществата, независимо от формационния им тип. И в двата случая, опитите за разбиране на един от най-значимите социетални „експерименти“ на ХХ в. допринасят за преодоляване на съпътствалия неговата реализация теоретичен дефицит, характерен за социологическата наука като цяло.

Натрупалите се през годините несъответствия и противоречия между защитавания с идеологически послания и политически реформи проект на социализма и реалното, ефективно функциониране на обществото стават предмет на интензивна рефлексия през последното десетилетие на комунистическите режими. Усилията за обяснение и тълкуване на спецификата на дисфункциите, различните форми на дуализъм на структурите и амбивалентност на процесите в тогавашното общество раждат оригинални понятия и концепции. Осъществено на различни места от социолози, част от които не са намират нито в реална, нито във виртуална (посредством публикации) комуникация, осмислянето на социализма в термините на „три типа социален ред“ (Осовски), „социален вакуум“ (Новак),

“два работни кръга” (Рошко), “втора мрежа” (Райчев), “второ общество” (Ханкиш) се разгръща като “съ-производство и съ-конструиране на общо знание” (Roulleau-Berger 2016: 2). Не е случайно, че тези сходни концепции на социолози от отделните източноевропейски страни се появяват след 30 години изграждане на социализма – време, през което в хода на реалното си функциониране декларираното ново общество се обективира в практики, чиито системни парадокси и контрасти се проявяват на всекидневни равнища и пораждат скрити съпротиви, явни безразличия, всекидневни изобретателности, двойни игри спрямо Системата.

80-те години водят и до концептуални иновации, които въз основа на международния изследователски опит осмислят общи за тогавашния свят тенденции и явления. Този проблем е разгледан през призмата на социологията на младежта, чийто изследователски предмет – може би повече отколкото този на всяка друга социологическа дисциплина – поставя социолозите от различни национални традиции, контексти и социално-политически системи пред общи теоретични предизвикателства и пред необходимостта за преодоляване на собствените им идеологически, политически, културни предпочитания и нагласи. Съвместната работа на изследователи от различни страни в ИК34 „Социология на младежта” на МСА води най-малко до три постижения в понятиения апарат на социологията на младежта и в теоретичното осмисляне на младежката проблематика. На първо място, обосновава се необходимостта от *комплексно* изучаване на проблемите на младежта, обозначено като „ювентология” (Господинов 1980; Mahler 1983). Второ, създава се понятието „ювентизация”, чрез което се означава не просто специфичното младежко въздействие върху обществото, а промените, настъпващи в обществените отношения в резултат на развитието и действието на младежта. С други думи, концептуализира се цялостния процес на трансформиране на младежта от обект на социализация в субект на активност, ефектите от която проникват в цялото общество, като същевременно двете страни на процеса – социализацията и ювентизацията – се разглеждат в тяхната взаимна обусловеност. Понятието „ювентизация” се утвърждава в

социологията на младежта като аналитичен инструмент за разбиране на същността и значението на младежката активност и за операционализиране на нейните прояви (Господинов 1975, Митев 1980, 1988; Hartman, Trnka 1984; Hartman, Stefanov 1984; Grootings, Stefanov 1986; Mitev 1982, 1983; Pavelka, Stefanov 1986; Veleв 1985). Трето, в резултат на изучаването на младежта в историческа и сравнителна перспектива се достига до концептуализирането ѝ като социобиологична група. Тя е продукт на ускореното обществено развитие през втората половина на ХХ в. и в този смисъл „сравнително ново историческо явление“, едновременно изразява и генерира промени в обществените отношения, отличава се както с възрастова хомогенизация, така и с вътрешна диференциация.

От методологични заемки към методологично творчество

През цялата следвоенна история на източноевропейската социология освен усвояване и прилагане на утвърдени или на новопоявили се социологически изследователски инструменти във всички разглеждани страни се наблюдава методологично творчество с цел *намиране на адекватен инструмент за изучаване на специфичен проблем в специфичен контекст.*

Процесът на търсене на методологични решения на специфични изследователски проблеми през 60-те години е илюстриран чрез две емблематични за българската социология емпирични изследвания – „Религиозността на населението в България“ (1962) и „Потенциалната миграция на селската младеж към града“ (1967). Основанията за този избор са няколко. Те са проведени в периода на научно и социално самодоказване на социологията в страна с относително слаб изследователски опит в сравнение с националните социологии на останалите източноевропейски страни, от два различни екипа в две различни по характер институции (академична и извънакадемична), от „изследователи“ без професионално образование по социология. Въпреки този професионален от днешна гледна точка недостатък, и двата екипа осъществяват изследвания – образци на методологическа прецизност в българската социология, а изследователските им нововъведения

получават международно признание чрез публикация в чуждестранната научна преса (Mihailov 1967; Oshavkov 1966a, 1966b). Става въпрос за метода на косвена анкета (събиране на информация за изследваното лице от неговия антураж без знанието на изследваното лице) и на пряка анкета с урна (попълване на анкетната карта самостоятелно от всяко изследвано лице, но едновременно от всички в обща зала и поставяне на попълнената анкетна карта в урна), използвани в първото изследване, и за коефициента за ранжиране на факторите по значение, разработен от Йордан и Ангел Венедикови във второто изследване.

През 70-те и 80-те години продължават както методологичните заемки и иновации, така и иновативното адаптиране и прилагане на методи от световния изследователски опит при изучаване на различни социални феномени на „социалистическата реалност“ в отделните страни. Няколко общи особености отличават методологичната работа и рефлексия на източноевропейските социолози през този период. Разширява се използването на качествени методи както в институционализираната в академични и извънакадемични структури социология, така в неофициалните (в предприятията и институциите с несоциологически характер, където работят отстранените от академичната сфера чешки и словашки социолози) и в нелегалните (в изследователските центрове на „Солидарност“) зони на социологическа практика. За разлика от повече или по-малко директното прилагане на количествени методи обикновено без епистемологичен анализ на процеса на трансфер, характерно за екстензивния период на емпиричните изследвания (60-те години), използването на качествени методи в изследователската дейност през 70-те и 80-те години е придружено по-често от теоретична рефлексия върху контекста на тяхното приложение и реалните им познавателни възможности и с обмен на изследователски опит. В рамките на две десетилетия социолозите от изследваните страни интегрират в своята работа почти всички тогава познати качествени методи за събиране и анализ на емпирична информация (контент-анализ, полустандартизирани интервюта, наблюдение, биографичен метод, асоциативни тестове, психологически

тестове, социален експеримент) и често ги използват в комбинация помежду им или заедно с количествени методи. Нещо повече, в зависимост от социалната ситуация, в която се оказват, изследвайки даден проблем, те се развиват методологично в три посоки: а) усвояват неизползвани до този момент методи; в) преобразуват вече познати методи; и с) създават специфични методи.

Б. Социологическата практика в континуитета на ангажирания-дистанцирания

Кои са границите на социологията и границите в самата нея там, където дадена политическа доктрина и нейната идеология задават рамката, в която социалните проблеми са поставени, и трасират аксиологичната перспектива, в която решенията са търсени? Спрямо какво и кого социолозите поставят граници в общество, в което всичко е политика, но няма политическо в Арентовия смисъл на думата? Каква граница е социологията и за кого при държавно-партиен монопол на социалния профил на истината? Каква е границата на компромиса за социолога, когато между афиширания хуманизъм и реалната политика има непрекъснат хиатус? И не на последно място, какви са залозите на различните граници, на тяхната динамика и взаимовръзки за социологията като познавателна и социална практика?

В социологическата практика на комунистическите страни от Централна и Източна Европа политическият проект на социализма е една от възможните пресечни точки на тези граници. В зависимост от начина, по който социолозите възприемат, изучават, концептуализират социеталния проект на социализма, те се оказват в различни модалности на *ангажирания* и *дистанцирания* както в познавателен, така и в социален план. Чрез ангажирания и дистанцирания в множество число в дисертационния труд е показана динамичната конфигурация от професионални практики, имащи за координатна система дисциплинарния проект на социологията и политическия проект на социализма. Ангажиранията и дистанциранията не са двата полюса, между които се осъществява социологическата практика, а форми на артикулация на

различните ценности (научни, политически, етични), които се преплитат в работата на социолога; форми на професионално и социално поведение с различни ефекти както върху социологията, така и върху самото общество. Отгук и социологията, която правят, е различна като научно съдържание и форма на присъствие в обществото, а комбинациите от научна състоятелност, социална полезност/значимост, морална стойност са практически безкрайни.

При изследване на осъщественото от социолозите движение „от политическия проект на социализма като обществена цел и идеал към емпиричната реалност на социализма“ са отграничени две основни форми на социологическа практика – *апологетична*, обслужваща директно властта, чийто научен профил варира от квазисоциология през социология на замяната или подмяната до практически релевантно знание, и *критична* социология. Различни форми на *социология на ангажимента* са отграничени при анализа на изследванията на емпиричната реалност на социализма, които поставят под съмнение Системата на социализма.

Заклучение

„Наследство без завещание“

В заключението на дисертационния труд са обобщени изследователските *намерения* (да се разбере развитието на социологията спрямо собствената ѝ мяра в общества, белязани от тоталитарния опит в различни негови форми и метаморфози през европейския XX век, т.е. там, където според нормативната социология обективно и валидно знание за социалното е невъзможно); изследователските *въпроси* (как социологията защитава и развива научния проект на дисциплината, превръщайки се в институция – елемент на структурата на комунистическата партия-държава и в частност на дисциплинарната структура на „марксистко-ленинската“ наука?; и как се произвежда социологическо знание *за* и *в* новото общество, явяващо се едновременно нов изследователски предмет, нов контекст на практикуване на

дисциплината и нов ценностен модел, какво и с каква познавателна и социална стойност е произведеното знание? Иначе казано, как, функционирайки *във* и *като* част от общество с тоталитарни структури, социологията защитава научната си идентичност на обективно и валидно знание за социалното, произвеждано в съответствие с действащите в дисциплината модели на проверка и валидизация на познавателните резултати?); изследователският *подход* (*история на рефлексията на еволюцията на собствената дисциплина чрез самописание* на дисциплинарното конструиране на всяка национална социология в институционален и познавателен план на различни етапи от нейното развитие въз основа на научни анализи и саморефлексия на нейните представители); познавателните *резултати* при анализа на *институционалната* и *когнитивната* логика на дисциплинарното конструиране на социологията в хода на развитие на собствения ѝ предмет и контекст, както и връзката между двата типа логика и техните интерференции.

Ако най-голямото постижение на социолозите, работили в комунистическа Централна и Източна Европа, е създаденото институционално и познавателно наследство на дисциплината (с неговите, по думите на Елемер Ханкис, „блестящи идеи или блестящи грешки“), предаването и усвояването на това наследство и начинът на неговата употреба зависят от следващите поколения.

Самооценка на приносите в дисертационния труд

1. Извършен е сравнителен анализ на социологическата практика в пет, днес шест, страни от Централна и Източна Европа в периода 1945-1989 г. Става въпрос не за съвместно изследване на няколко национални социологии, а за *сравнителната история* на начина на практикуване на социологията в различни национални контексти, чийто общ знаменател остава комунистическият социален ред. За разлика от периодично подновявания дебат за приноса на националните социологии в развитието на световната социология и за състоятелността на „националната държава като смисловообразуваща рамка за социологическа теоретизация на света“, дисертационният труд търси отговор на въпросите *как социологията защитава научния си проект в общ за няколко национални общества политически, икономически и идеологически контекст и как социолозите във всяко национално общество се справят с принудите и натиска на контекста, за да произведат социологически релевантно знание за обществото*. Така поставени в диалог помежду си, разгледани като части на общ познавателен процес, националните социологии в бившите комунистически страни от Централна и Източна Европа чрез специфичния си когнитивен и социален опит, едновременно сходен и различен, отправят въпроси към научната практика на социологията като цяло.

2. След проблематизиране на методологични и теоретични проблеми (свързани с времето като вътрешноприсъщо измерение на предмета на социологията, с концепцията за тоталитаризма и с практиката на едновариантната дисциплинарна самореференциалност) е изработен аналитичен модел за изучаване на социологията в Централна и Източна Европа по време на комунистическите режими *спрямо собствената ѝ мяра*. Познавателното и социалното конструиране на източноевропейската социологията се разглежда през призмата на взаимодействията, влиянията и интерференциите между три форми на рационализация на обществото – политическия проект на комунистическото/социалистическото общество,

идеологическата рационализация чрез етатизираната комунистическа идеология и научния проект на дисциплината. Този аналитичен модел допринася за развитието на знанието за изграждането и практикуването на социологията по отношение: а) на *ролята на социологията в процеса едновременно на институиране и на преодоляване на политико-идеологическите граници на възможното – невъзможното действие*, и б) на *последниците от тази роля за собственото ѝ развитие*.

3. Обоснована и верифицирана е *концепцията за институционалната цикличност* в развитието на източноевропейската социологията в условията на комунистическата партия-държава. Чрез понятието „*институционални цикли*” (относително идентични модуси на научно и социално присъствие на социологията при специфични констелации от отношения между научни и извъннаучни актьори в хронологически разделени периоди) са идентифицирани зоните на организационна автономия на социологията (легитимни и нелегални, официални и неофициални, формални и неформални), тяхната роля за познавателното ѝ развитие и вътрешните парадокси в институционалното изграждане на дисциплината.

4. В когнитивното развитие на националните социологии, изучаващи реализацията на социеталния проект на комунизма/социализма, са идентифицирани и анализирани *различни модалности на производство на социологическо знание*. От гледна точка на социологическата проблематизация и аргументация – в контекста на монопол на марксизма-ленинизма като институционализирана теория и държавна идеология – социологията преминава през няколко познавателни тенденции (движение от марксистка монопарадигмалност към постмарксистка полипарадигмалност, превръщане на методологичния ригоризъм в методическа ригидност, концептуални иновации, методологично творчество).

5. Установени са няколко епистемологични парадокса в логиката на конструиране и производство на социологическо знание за исторически новия тип общество: а) концептуален дефицит дотогава, докато проблематизацията на изучаваните явления се извършва чрез теории, обобщаващи и обясняващи различна от социалистическото общество социално-историческа реалност; б) свръхвалоризация на методологията, която, сведена до стриктно прилагане на изследователски методи и техники, води до редуциране на социологическото изследване до техническа процедура, способна да произвежда данни, но не и смисли; в) епистемологичен разрыв между теоретичното и емпиричното равнище на социологическото познание, водещ до създаване на познавателни светове, разминаването между които пречи не само на социологическата рефлексия на обществото, но и на изграждането на адекватна познавателна основа за социално действие; и г) теоретична и социална безперспективност на концепциите, разкриващи структурните принципи и дисфункции на тоталитарните режими от комунистически тип. След краха на комунистическите режими предметът на теоретичните синтези минава в историята, поелото към демокрация и пазарна икономика общество се нуждае от нова теория.

Списък на публикациите по темата на дисертацията

Монографии

Колева, Светла, Диана Ненкова, Симона Тренева (съставители). 2012. *Социологията в България през погледа на поколенията (интервюта с български социолози)*. София, Пенсофт, 448 с.

Студии и статии

Koleva, Svetla. 2011. La sociologie en Bulgarie des années 1945-2010: une trajectoire disciplinaire à l'épreuve de l'histoire. *Sociologies pratiques*, n° 23, pp. 129-141.

Koleva, Svetla. 2011. « Le marxisme comme idéologie d'État versus le projet politique du socialisme ». In: Benoît Coutu et Hubert Forcier (sous la direction), *Les deux faces de Janus. Essais sur le libéralisme et le socialisme*. Montréal, Éditions libres du Carré Rouge, pp. 307-321.

- Koleva, Svetla. 2010. Sociology in Bulgaria, 1945-2005: Facing the Scientific and Social Challenges of Disciplinary Construction. *Sociological Problems*, Special Issue, pp. 22-41.
- Koleva, Svetla. 2002. Review on Report *Sociology – Bulgaria* by Nikolai Genov. <http://www.cce-socialscience.net/reports/handbook/sociology/bulgaria/review.html>, 21 p.
- Koleva, Svetla. 2002. The Disciplinary Identity of Sociology: Profiles of Construction (Sociology in Poland, Russia and Bulgaria in the 1950s and 1960s). *Sociological Problems*, Special Issue, pp. 74-91.
- Колева, Светла. 2002. Социологията в Централна и Източна Европа след Втората световна война до 1989 г.: Институционална цикличност и шансове за развитие. *Социологически проблеми*, н° 1-2, с. 62-77.

Рецензии

- Koleva, Svetla. 2004. Mike Forrest Keen and Janusz Mucha (eds.), *Eastern Europe in Transformation. The Impact on Sociology*. Westport, Connecticut & London: Greenwood Press, 1994. ISBN: 0-313-28375-3, 208 pp. *European Societies*, vol. 6, н° 2, June, pp. 255-260.